

СУЧАСНІСТЬ

БЕРЕЗЕНЬ 1980 — 3 (231)

В. БАРКА: МАЙБУТНІЙ АНТИХРИСТІЧНИК

В. ВОВК: ЯКБИ Я БУЛА ПАВОЮ

Б. БОЙЧУК: РОЗМОВА ТЕЛЕФОНОМ

Б. ОЛЕКСАНДРІВ: ПОЕЗІЇ

Ю. ЛАВРІНЕНКО: МОНОЛОГ СКОВОРОДИ

**М. ПРОКОП: ПРО ВОРКУТУ, ГОЛОД
ТА САМОБОРОНУ НАРОДУ**

**А. КАМІНСЬКИЙ: МІЖ ТОТАЛІТАРИЗМОМ
І ДЕМОКРАТІЄЮ**

Ю. Ш.: ПОЛЕМІКА ПРО ШАРДЕНА

**П. ГРИГОРЕНКО: ДОПОВІДЬ НА З'ЇЗДІ
КОЛ. ВОЯКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДИВІЗІЇ**

**"SUČASNIST" — MÄRZ 1980
HIRSCHBERGSTR. 1, 8000 MÜNCHEN 19**

У ближчих числах "Сучасности" заплановано вмістити серед іншого такі матеріяли:

- нові поезії Наталі Лівичької-Холодної, Ігоря Качуровського, Юрія Коломийця та Мойсея Фішбейна,
- "Брегель з Манітоби", кіносценарій Леоніда і Лариси Олексійчуків,
- "Магія Косинчиного слова" Докії Гуменної,
- "Наумик і сатана" Емми Андіївської,
- "Господар міста" Василя Барки,
- "Гамлет проти Сталіна", спогади Івана Майстренка,
- статтю Л. Плюща "Конституція нової кляси",
- статтю Алена Скеда "Шотляндський націоналізм",
- статтю В. Гейла "Прага — дійсність і перспектива",
- статтю Г. Грабовича "По дорозі в літературу",
- статтю Г. Костюка "... що вгору йде...",
- статтю Валентини Маркаде, "Український внесок до аванґардного мистецтва ХХ ст.",
- статтю С. Процюка "Академік Петро Капіца",
- "Без початку і без кінця" Івана Кошелівця,
- "Життя в Торонто" Ліди Палій.

ДІЛОВИЙ КОМІТЕТ КУРАТОРІЇ ФОНДУ
ДЛЯ ВИДАННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

БОГДАНА КРАВЦЕВА

приймає передплату і пожертви на видання трьох томів поетичної і літературної спадщини Богдана Кравцева
Перший том — повна збірка поетичної творчості — вийшов у 1979 році.

Другий том — наукові й літературні праці — вийде в квітні 1980 року.

Третій том — переклади поезій — буде відданий до друку при кінці 1980 року.

ЦІНА за всі три томи: у передплаті — 35.00 дол. Після появи друком — 45.00 дол.

За поодинокі томи — 15.00 дол.

Замовлення, передплату і пожертви висилати:

B. Krawciw Publishing Fund
c/o Ulana M. Diachuk
Ukr. Natl. Assn., Inc.
30 Montgomery Street, 3rd Floor
Jersey City, N. J. 07302, U.S.A.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

БЕРЕЗЕНЬ 1980
Ч. 3 (231)
РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Редаційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Надія Світлична.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15 floor, New York, N. Y. 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріялів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij,

Anschrift für alle:

Hirschbergstraße 1 (Telefon 1 6795 12)
8000 München 19
Bundesrepublik Deutschland

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

МАЙБУТНІЙ АНТИХРИСТІЧНИК

Василь Барка

I

Старече знов зболіє серце:
про скіптроносців на землі.
Бо ідољство, як жабність, мерхле
до всвяти візьмуть, мізкляні.

Гріхів карафки, в лавр обкуті,
вскаженянь учту, під ключем.
Синизна леза, біля кубків,
зметнеться! — на різню, з темнеч.

Князі зміїзни до сирітки —
на самодумстві, від двірців,
як півбоги, зростуть: страшніти! —
орлу і сонцю врівноцін.

Самі з оздобок — цвілля трутнів,
збарвіти в пір'я павича...
Примарою, з підземин тюрмних,
їх цар пихи, попереvчав:

"— Скріпіть! я — кодекс, над містами,
обхмареними з злидь і млість.
Один свічусь, на тьму безтямних;
з кайданства: мов тварок змалів.

Всі скарби надрів прилюбивши,
я премогутно справлю трон.
В серцях часовні Царства білі
розвихрю димно до чорнот".

Він казначейства в плач обтеклі —
кріпацький, під заков згримля:
тверді серед стовбів безпеки
від мертвяків і їх примар.

Ну, погляди, ну, просвітися —
при аспидстві, де небо стьмить!
Чи це — сподіванка і звістка
і мрія? Хто спита мостів.

II

З мішком, через холми морозні,
біда завіє до тополь;
там побіліли з болю в розсвіт
лани під сіверкий пилок.

Коли і сонце в досвіт сизий,
закривши хмарами долонь
обличчя, при надгірній кризі,
сльозами світла облилось.

І з-під порога хатки, — камінь,
як свідок, без троянд живих,
звонпить проти погубців скрадних,
бо думку змучать з-під ножів..

бо прірвою вовків — розділять
серця на світі: в зойк розлук.
І виплачється правда блідна,
де ниви світлоту приллють.

А гілка, з віхоли навітши,
до вікон і сирітських снів —
врожевіє! в горіння віщі:
бо тайно янгол приклонив.

III

Дорвуться, до кісток пов'язнять —
груздкі, мов з дна колодязів:
прияви зліші, ніж проказа! —
чи хто з сокирами збрязнів;

чи врощена в туман мерзлота,
де враг вінечиться з болот...
тарантулові роззолотять
близьно — в короні, що вгнилось.

І серед них мікроб, мов герцог,
розбухне: в розклад — корінкий.
З'яріє з ночі багрецево:
в розп'яття людства під замки.

А скаженінці не дочули:
вже б'ючи, мов копитом брук,
їм кари вжевріли! в зозульки
їм смертні числа доберуть.

IV

Пора, бо хресний світоч кличе,
гнізда зірок не промине.
В снопи — мов світнице зірничне,
де тчеться, над бігун змітне.

Хай череп місяця схоронять
під океанів сірий грім.
А нива: сила короговна,
з острогом судиться рудим...

Розбий окови об кремення,
об мур і стовб — на несвітах!
Двірцеві леви не зачиняють
пророчий празник, що настав.

Там спаляться гербасті стежні,
відкіль, як твань з горбів, скло —
багрів'я від оман безмежних,
аж під осиновий кілок.

Субота сурмна: вже добріше
приріднюється до сердець;
при вікнах розгорання віще
найближчу блискавку пряде.

V

Вже списи громовичні висять
на голубиній на стіні:
вже проти змійця їхні вістря! —
хоч, криючись, прикам'янів;

хоч — кістяками ріллі повні,
під зуб і пазур заразом...
де знов примар'я переловить —
їх збір, терзаючи в розор.

Аж сам причує, доцарівши:
вже крилля движуться з небес;
мов зливно — сполохи надрічні
в закладдя зближено скарбне.

І сповістять хавкучо сови,
обсівши вкруг нічних кутків —
де при одежі пурпуровій
сонцеворожець розквітнів.

Там брами всіх зірок спломінять,
і вкотиться крилатий грім.
Назвися грозовично з липня! —
де поступ звіра перестрів.

Фортеці жовті розпадуться —
в роти вулканів голосних,
що пожеруть огнем, як в руднях,
до тріски з прахом ордяниць.

І все, чим горді, все загине:
в голодний дим на пустирях.
А в'язні, — їх село безгнівне! —
з надзем'я храмів зазорять.

Початок 1960-их (1978)

ЯКБИ Я БУЛА ПАВОЮ...

Віра Вовк

(Один мій дуже розумний і дуже точний друг, читаючи тут написане, завважив, що пави — сірі й буденні і що вся веселкова краса належить тільки павичам. Але поезія нехтує такою зоологічною докладністю: усталювати павину стать те саме, що сперечатися про стать ангелів).

Якби я була павою, світ став би кришталевою кулею. (Симетричне паювання). Я полетіла б на прощу відвідати своїх племінниць: розети Шартрського собору і Нотр Дам, та голубу мечеть Ахмета I. Веселка позеленіла б від заздросців. Я показала б їй красу своїх пер з містичними очима, що не мають повік і завжди все бачать.

Якби я з'явилася, часом, у колі таких, що ховають у собі злочинні тайни, я широко розкрила б вахляр з магічними очима, які дивляться вглиб промінням Рентгена і відають правду так ясно, наче вахляр з карт ворожки. Злочинці були б розмасковані. Я пізнала б усе таємне: кохання, снагу, ненависть, думки, бажання. Бо мати павині пера означало б те саме, що посідати камінь мудреців.

Мій родовід починався б від тієї прапрапави, яка сиділа на даху Віфлеємської яскині і що її увічно на мозаїці Різдва Христового в Каріє Джамі. А українська вітка мого роду починалася б від пари пав на церковній бані, зображеній у мініятурі святого Марка з Добрилової Євангелії. (Вправді, дуже правдоподібно, весь павин рід походить з раю, бо один з ангелів кельнського майстра Стефана Льохнера, на картині "Мадонна в трояндовій альтані", а саме той, що грає на лютні, має павині крила).

Звісно, мені найдорожча українська галузка. Там усюди повно пав і павичів: на кераміці, на скринях, на весільних рушниках, і навіть київським княгиням і княжнам теліпалися при вухах золоті сережки з емалевими павами.

Ой у садоньку павоньки ходять, ой дай Боже!
Павоньки ходять, пірячко ронять, ой дай Боже! —

розказує стара колядка.

Хто не бажав би собі окрушини безсмертя на поливаній вазі, на мальованій скрині, на льнянім рушнику, на золотій сережці, в

стародавній колядці? Якби я була павою, я була б частиною міту, мені припадала б крихта доброзичливості від мого народу, бо пава символізує своїм таємно-синім оперенням принаду ночі і одночасно життєдайну силу сонця з промінним німбом.

Може колись сільські хлопці потурбували б мене, щоб добути собі перо на кресаню; або поети, щоб замачати його в каламар для надхнення. То було б наче роздавати реліквії самої себе, для обряду краси кришитися хлібом, множитися рибою.

Я була б містично посвоячена з кабалістичним колом, соняшним годинником, головою пальми, поясом Сатурна, гребенем еспанської танцюристки, кометою, північним світлом.

Коли настирливі допитувалися б:

— Пані чи панна? — я завжди могла б відповісти: — Пава.

І увійшла б у вічність, до залі з люстер, що множать віддзеркалення і віддзеркалення віддзеркалень у безконечність, у природній короні і в природних шатах, що є також частиною моєї особи, під звуки і ритм павани.

ЖЕБРАЧКА

Сиділа скулена клубочком на сходах барокової церкви і тряслася з холоду. Також і Ріо-де-Жанейро має кілька понурих днів у році. Пізніше я довідалася, що їй на ім'я Іфіженія. Біографія зведена до формули: не знала батьків; неодружена; жителька бараку без води й каналізації; двоє дітей на кладовищі (перше: гураган забрав дах, перемокло до нитки, захиріло і згасло; друге: впало під колеса автобуса, щоб рятувати свого паперового орла). Смерть на фавелі, зрештою, належить до денного порядку. Як не минешся від недуги, минешся від ножа, від уроків, від будь-якої халепи.

— Маеш, напийся кави.

Лице перекраяла широка усмішка і показала ряд неплеканих зубів.

— Якби в вас була зайва блюзка..., або панчохи...

За кілька днів світило сонце. Побачила мене й підбігла показатися в светрі, що був давніше моїм:

— Дуже мені подобався цей светер. Деякі клієнти дають мені старі лахи, начебто я — смітник.

Я побачила, що в неї нігті намальовані ясно-червоним лякером. Вона запримітила.

— Не модна фарба, але якраз не маю іншої. Одна клієнтка

дала мені рештку в плящинці, — виправдалася, інакше пояснюючи моє здивоване обличчя.

Інша жебрачка зблизилася і щось промимрила до мене, але Іфіженія накинулася на неї недоброю кішкою:

— Безлична! Не бачиш, що це — моя клієнтка?

Дивно дістати такий титул! Іфіженія з погордою зміряла поглядом свою товаришку:

— Та приймає навіть подерті гроші і сотики... Ненажера!

Перейшли дорогою два юнаки. Іфіженія виструнчилася і обсмикала на собі спідницю.

Коли ми знов зустрілися, кілька тижнів опісля, вона сиділа на порозі пошти, куди я несла листи і посилки. Зацікавилася:

— Стільки листів! Дорого коштує марка? За кордон ще дорожче? А це що? Книжки? Ви їх написали? Навіщо їх писати?

Я сама не знала, що їй відповісти, але мене бавила її наївна цікавість.

— Щоб люди читали.

— Вони від того щасливіші?

— Хіба я знаю? Може, більше обізнані.

— Алеж навіщо тоді писати книжки? Краще слухати, що розказують. Є в нас на фавелі одна стара жінка. Як та почне оповідати, ніхто не хоче лягати спати.

— Про що вона оповідає?

— Про все. Про випадки, про чари, про бувальщину.

Несміливо простягла руку до мого намиста.

— Гарне... В мене також колись було, але, мабуть, застібка попсувалася, бо загубила. Ще й досі шукаю його, коли йду стежками в парку. Завтра мій день народження, — зідхнула.

Я не повірила в день народження, але подарувала їй разок зеленого намиста з крамниці. Вона вся сяяла від щастя і навіть була гарна в ту хвилину.

Коли ми знову зустрілися, довго після того, з нею стояли дві інші жінки. Іфіженія підбігла і взяла мене за руку:

— Це моя товаришка, — представила мене. — Вона пише книжки.

Я вдала, що не запримітила нового титулу, і сказала:

— Іфіженіє! Тут поблизу, при школі, дають задурно курс крою і шиття. Чи ти не хотіла б навчитися шити?

— Навіщо?

Я вибухнула:

— Щоб бути кравчиною! мати свій фах. Щоб не сидіти на сходах церкви і не чекати, що хтось тобі щось подарує. Щоб заробляти свій власний гріш!

Іфіженія мовчала. Потім покрутила головою:

— Я маю інший життєвий план.

- Що за плян?
- Я хочу йти ... до університету.
- Щооо??
- Треба тільки зробити вступний курс...
- Хто тобі напхав голову такими нісенітницями?
- Хіба ви не знаєте? Адже в телебаченні про це говорять. О

дев'ятій годині.

- Я не маю телебачення, — вирвалось мені.
- Щооо??

Тепер Іфіженія подивилася на мене з справжнім співчуттям, і я попрощалася:

- В мене нема телевізора, Іфіженіє. Я працюю в університеті.

Сьогодні Іфіженія побігла за мною й сіпнула мене за рукав:

— Прийди до мене до бараку сьогодні ввечорі, на фавелю Росінья... Всі знають, де я живу. Будемо дивитися разом на телевізор. Він у мене тим часом чорно-білий, але з кінцем року, як клієнти допоможуть, буде кольоровий. Я змінила думку і не піду в університет. Нема дурних! Але також не хочу бути кравчиною, щоб сліпати над сукенками для інших і дірявити собі пальці. Ще довелось б носити окуляри! Уяви собі: я в окулярах! Раджу тобі також змінити свій фах. Мій власний — не такий уже поганий. Подумай...

коротка розмова телефоном

(мала п'єса без великих літер)

Богдан Бойчук

порожня кімната, посередині телефон. мужчина невиразного віку, худий, маленький — спить стоячи: голова повільно падає на груди, підноситься різко, знов падає.

пронизливо дзвонить телефон

мужчина *будиться.*

знов телефон.

мужчина *це ти, аннето?*

телефон.

мужчина *чи твоє ім'я анна?*

телефон.

мужчина *чи може антонина...ангелина?..*

телефон.

мужчина *йде до телефону. вагається.*

телефон.

мужчина *підносить білу трубку, яка робить враження свічки в руках, — тримає перед собою і говорить. це ти?*

я відчував.

прошу?

ніхто.

крім тебе, ніхто не дзвонить.

крім тебе, ніхто не знає, що я живу.

як довго ми не бачились? не знаю...

бо не маю відчуття часу.

бо ніхто до мене не приходить,

ніхто не відходить,

ніхто мене не минає,

ніхто не покидає.

тільки телефон старіє і глухне,

і стіни всідають трохи в землю.

прошу?

в землю, в землю,

ближче до землі.

так, ближче до землі!

я не кричу.

коли не думаю про тебе.
тільки часом, тільки часом не думаю!
і тоді здається.
прошу?
та я казав, що з кожним днем
все трохи ближче до землі!
прошу?
так, боюся. самому завжди лячно.
дряпаюсь, то правда,
але тільки часом...
на стіни, так, на стіни!
щоб бути трохи дальше,
але падаю все ближче,
з кожним днем
все ближче.
що ти кажеш?
так тоді роблю — думаю про тебе.
що?...
я не пригадую твого обличчя...
прошу?
ти завжди так питаєш, і я завжди так відповідаю.
можливо ти не маєш обличчя?..
що?
коли!
лежали поруч? і я торкав рукою твої стегна?
і живіт?
але яке твоє обличчя?
де, де воно було?
під моїм поглядом? можливо.
не пригадую.
а як ти виглядаєш?
так само, як твій голос?... але твій голос чужий.
хоч чую його ціле життя.
довге волосся?
в тебе довге волосся!
але вчора було коротке.
виросло? так, так.
голубі? твої очі голубі?
а вчора були карі.
поголубіли?
ти голубіла? тобто ставала голубою?
вчора?..
а сьогодні білієш?
твої пальці довгі й білі?

твої рамена білі.
твоє обличчя біле.
твої очі білі.
переляканий —
я не знаю, чи буду тебе білою любити!
що?
чи я також білію?
оглядає себе.
не думаю...
мені здається, що чорнію.
чимраз ближче!
так, чимраз ближче!
до землі, до землі!
я не хвилююся.
нікого нема.
нікого не було.
нікого не буде.
який я?
а хіба ти мене не бачила?
мінюся? я мінюся?
можливо.
я кремезний, високий.
сумнівається.
часом.
не думаєш?
то може трохи нижчий.
і чорнію!
сьогодні трохи ближче!
з кожним днем все ближче!
добре, добре, заспокоюсь.
стає навколішки і говорить у трубку.
не знаю.
кажу, не знаю!
хто я,
і який я,
і чому я...
та що зроблю,
ти завжди так питаєш,
і я завжди так відповідаю.
затривожений.
я? не жив? не бачив?
трава...
зелена, кажеш?..
де?

в землі!
все ближче, все до неї ближче!
ані вітру, кажеш?
ніжний...
розгублений.
легіт, кажеш, легіт?
в розлуці.
що це!
бо не мав часу!
чекав на тебе.
дійсно?
ціле життя говоримо...
я не пам'ятаю.
ніхто до мене не дзвонив.
ніхто не знав, що я живу.
я вже це казав?
та що зроблю?
ти завжди так питаєш,
і я завжди так відповідаю.
це теж казав?
наляканий.
то я вже все казав!
іти до тебе?
боїться встати.
до тебе, ти казала?..
я не знаю як.
ногами? встати...
далі навколішках.
йти до тебе.
чув, чув! але яка ти?
я знаю, що уже питав!
ціле життя питав.
не знаю далі.
так, я хочу знати.
як то що!
яка ти!
казала?
розгублений.
не пригадую, скажи ще раз.
добра, недобра, гарна, негарна?
ні добра, ні недобра, ні гарна, ні негарна.
біла.
чую, чую — біла.
але твій голос чужий...

бо ти сьогодні ближче?
його руки починають труситися.
я хочу тебе побачити.
бо не можу встати.
зсувається на землю і прилипає до трубки.
коли встану, то не буду чути твого голосу.
мені лячно.
ні, ні! чому ти так думаєш?
я хочу.
не знаю як.
не знаю, як до тебе йти.
проти своїх бажань?
спочатку вгору.
вниз?
праворуч.
так, праворуч, добре.
ліворуч?
не зовсім, не зовсім.
то нічого, все життя було мені не зовсім ясне.
я хочу тебе бачити.
та не маю зору!
прошу?
не знаю як...
не знаю, як до тебе йти.
казала?
не пригадую.
ти завжди так мене питаєш, і я завжди...
я вже це казав?
бо не знаю як...
встати?
вагається.
ти казала встати?
вагається.
на ноги?
встає з почуттям жаху, ноги трусяться.
куди? вперед?
*простягає перед себе руки, ступає два кроки
вперед.*
назад.
робить два кроки назад на те саме місце.
тільки вперед?
ти казала, тільки вперед?
переборює жах, ступає крок за кроком вперед.
переходить через стіну й опиняється в тіснішій

порожній кімнаті.
де ти?!
аннето, анно, антоніно, ангеліно!
страх потворить його обличчя.
де ти?!
переляканий біжить вперед. знов перебігає через
стіну й опиняється у ще тіснішій кімнаті.
антоніно, ангеліно, ти будеш ніжна...
де ти?
біжить у протилежний бік, перебігає через стіну
й опиняється у ще меншій кімнаті.
я тебе не чую.
я тебе не бачу.
де ти?
знов біжить, вдаряється об щось невидне, падає,
повзе на руках і ногах, протискається через стіну
й опиняється у маленькій кімнатці, яка горизон-
тально вміщає тільки його тіло.
кричить.
але голосу його не чути.
рухається.
але руху його не видно.

не падає завіса

не темніє сцена

не кінець

1970

ПОЕЗІЇ

Борис Олександрів

МАРІЇ

Ніби ім'я печальне — Марія...
В. Сосюра

Мені це ім'я зовсім не печальне,
Бо скільки я в житті не знав Марій —
Становище творилось ідеальне
Для щирих слів, і приязні, і мрій...

І серед них було найбільше вірних —
Чи в тихі дні, чи в спалаху заграв.
І хоч не мав я успіхів надмірних,
Але й не завжди з ними програвав.

І ще була в них мила непокора
В розльоті брів, у жестах, у речах...
Ось так і Ви. І дружня, і сувора,
Із ледь помітним вогником в очах.

1. VII. 1978

Я сідаю, щоб написати цих кілька рядків про смерть Бориса Олександрова, включаю навання радіо — і воно грає фінал патетичної симфонії Чайковського. Про меланхолію, розпач і смерть. Я не знаю, чи Олександрів любив музику, чи він любив зокрема музику Чайковського. Я б не здивувався, якщо це було саме так. Своїй останній збірці поезій поет дав підзаголовок "Поезії про любов, про життя і про смерть". Епіграф був узятий з ван Гога. Там говорилося про "моменти меланхолії, розпачу", що їх знає кожна людина, про моменти полегшення і про те, як "зрештою, одного дня, вона вже не підводиться більше"... Мало, мало не програма симфонії Чайковського. Пізньо-романтичний комплекс у Чайковського, відлуння романтизму в Олександрова. Але без тієї гістерії, що характеризувала російського композитора.

Навпаки, свої романтичні луни Олександрів завжди прагнув одягти в сувору форму, цураючися всякої розхристаности, надміру почуття, порушення міри. Саме письмо його в листах, у віршах надзвичайно характеристичне: рівні рядки, рівні літери, ні одна не випинається з рядка, ні одна не хилиться на другу. Здається, можна було б навчати дітей краси й чіткості письма за його зразками. Є в ньому стиль, виробленість і грація. Так і в кращих поезіях Олександрова. Поет на еміграції, він мусів сам видавати свої збірки, зазначаючи на них "тираж 500 примірників". І в

САДІВНИК

Я квіткар. Садівник. Я самотній
І самотній без просвітку, нене.
Тільки зорі у синій безодні
з даліни промовляють до мене.

У саду моїм кани і рожі
І жоржини, розквітнулі зірно,
Що у росах, тремкі і хороші,
Нахилиють голівки покірно.

Тільки що мені кани, жоржини,
Тільки що мені чисті лілеї,
Як немає ні ночі, ні днини,
Щоб забув і не думав про неї?

Он за хмаркою місяць, мов коник,
Що закушує срібну вуздечку.
Що́, якби я пішов через гони, —
Та ж вона і живе недалечко!

Е, це так лише легко сказати,
А насправді — тверді остороги:
Не приходь, — заявила, — до хати;
Не топчи надаремно дороги...

оформленні збірок те ж прагнення чіткості й культури стилю — продуманість типографського розташування, стриманість у графічному дизайні, відраза до ексцесів і експериментів, що виходили б поза межі канонічного. У небагатьох словах, його програмою, його особистим стилем було: романтичні почуття в традиційно-скутій формі.

Шукання сучасної поезії були йому доглибно чужі. Відмовлення від рими, відкинення метрів, потік образів, наближення до мови щоденщини — усе це, мабуть, здавалося йому просто серією поступок ледачості й нехлюйству. Поетичній революції він протиставив тверде *ні*. У намірі, отже, як і в темпераменті, він не був прокладачем нових шляхів. За його віршами нерідко можна побачити, відчувати — там Сосюру, там Рильського, там Буніна, там Блока. Але політику не роблять самі Наполеони, армія не складається з самих генералів, в літературі діють не самі генії. Власне, та література має здоровий клімат, в якій поруч майстрів-проводирів і поруч руйнівників основ стоять охоронці традиції, прихильники канонічності, носії елементарної поетичної чесноти.

Борис Олександрович Грибінський узяв свій псевдонім у пошані до свого батька. Якщо покластися на його поезію "Ілюзорне" родовід свій поет починав від прадіда, що, "кажуть, був садівником в поміщиці Браницької". Дід "шпали й рейки клав на залізниці". Батько піднісся на

Ну, про це говорити не буду,
Свіжу рану ятрити — не гоже.
Затулю, затамую огуду,
Бо я знаю: ніщо не pomoже.

Годі, серце, даремно боліти!
Йду я в сад і сідаю на лаві.
Все один... Усміхаються квіти,
Небентежні і завше ласкаві.

А над ними гойдаються віти,
Вересневі обтрушують роси.
Що ж? Прийди, позбирай оці квіти —
Все одно їх ударять морози...

2. X. 1978

УРБАНІСТИЧНЕ

Нависло небо, димами вуджене,
Над кругляками ліхтарних плям.
І затихає це місто знуджене
В неоннім крику нічних рекліам.

трохи вищий шабель соціальної драбини, — був службовцем. У Ружині, де сходяться межі Волині, Поділля й Київщини і де 21 липня 1921 року побачив світло денне Борис, якому судилося підвестися ще одним шаблем вище — до людини з високою освітою (він закінчив славістику й бібліотекарство в Оттавському університеті і написав працю про "Слово о полку Ігореві"), до високого рангу поета. Але зданого на гіркий хліб вигнання. Тут ніби в мініатюрі історія новітньої України — селянин-наймит, робітник, урядовець, письменник. Шлях угору, творення інтелігенції. Екзиль. Сам поет, отже, біографічно, не був селянином, але й не був ще спадковим інтелігентом. Можливо, звідси слід виводити його піетет до культури, його відразу до іконоборців і руйначів. Поза всяким сумнівом, тут джерело і окремих помилок у використанні ремінісценції світової культури, алюзій, — чого ми не знайшли б, скажімо, в Зерова або Рильського. Уже будши в своїх масштабах майстром, він лишався учнем. І, на честь йому, він це знав. З приводу деяких виправлень, зроблених в одному з його перекладів, він писав до редакції "Сучасности": "Признатися, мені трохи ніяково... бож... не бракувало моїх власних граматичних і стилістичних помилок — а я вважав себе за непоганого знавця української мови. Зруйнувалася ще одна ілюзія". Це, звісно, перебільшення

В кімнатках-кубиках, під абжурами,
Які в достатку, які в біді,
Живуть жуками за цими мурами
Старі, й середні, і молоді.

І, як малюнки в енциклопедії,
Життєві сцени, де кожен штрих —
Маленькі втіхи або трагедії
Людей складніших і нескладних.

І туго тягнеться, немов агонія,
Дочасний вечір, чадний, мов гніт.
А поруч — море. Яка симфонія!
А вище — зорі. Широкий світ!

О, білий світе, всіма улюблений,
О, смуго міста, мій спруте злий.
Ось тут між вами стою, розгублений,
Такий самотній, такий малий!

У хмарі місяць пливе, ховається,
Небесні шалі невпинно тче.
А злотні зорі мені всміхаються,
А срібне море тече, тече...

18. XI. 1978

— Олександрів таки був добрим знавцем української мови, але не може бути сумніву, що ці рядки були написані щиро. А писав він це 1 грудня 1979 року, мавши 58 років, відокремлений від дня своєї несподіваної гвалтовної смерті двадцятьма днями.

Формальний шлях Олександрова визначається його збірками "Мої дні" — 1946, "Туга за сонцем" — 1967, "Колокруг" — 1972 і "Камінний берег" — 1975. Свої гуморески він підписував Свирид Ломачка. Цьому авторові належали дві збірки: "Свирид Ломачка в Канаді" — 1951 і "Любов до ближнього" — 1961. З перекладів вийшов окремою відбиткою "Реквієм" А. Ахматової, решта, віршованих і прозових, як і чимало оригінальних творів розкидані в різних більш чи менш ефемеричних виданнях української еміграції. "Сучасність" утратила в його особі сталого й цінного співробітника. Найпізніше, восени 1979 року він надіслав 10 поезій і, на прохання редакції, рецензію на перший том творів Богдана Кравцева. З цих поезій сім були вміщені в числі 10. Решту друкуємо тепер, як також і рецензію. Твори поета, надто овіяні помахом крил недавньої смерті, характеризують його краще, ніж будь-які некрологи. З осягами й з вадами. З рисами особистости, якої вже нема.

Ю. Ш.

НЕПОПРАВНІСТЬ

Довго ти, гордовита, воліла мене проминати,
Без уваги пливти, наче пава. Ніколи до хати

Не хотіла зайти на мої щиросерді прохання
І поеми мої, не читавши, судила зарання.

Чим тебе прогнівив? Може встряв у пусте яке діло,
Чи у віршах своїх похвалив тебе якимсь невміло,

Чи в рядках моїх тужних немає опружної криці,
Чи пройшов тобі шлях, коли брала ти воду з криниці?

Розкажи. Порозрадь. Бачиш — сонце сідає за плавні.
Ти — єдина, одна. В тебе очі — як небо у травні.

В тебе руки — мов крила якоїсь чудесної птиці,
А волосся твоє — пломеніюча хвиля пшениці...

Ну, гаразд. Ти пішла. Ти не чуєш, не хочеш...

Не треба.

Буде так, як було. Буду якимсь я жити без тебе.

Може врешті збагну: є на світі діла непоправні.
Але як же це так? В тебе очі — як небо у травні.

14. IV. 1979

МОНОЛОГ СКОВОРОДИ

Юрій Лавріненко

Духовный же человек есть свобод в высоту, в глубину, в широту лѣтает безпредѣлно. Не мѣшают ему ни горы, ни рѣки, ни моря, ни пустыни. Провидит отдаленное, прозирает сокровенное, заглядает в прежде бывшее, проникает в будущее, шествует по лицу окіана, входит дверем заключенным... Глас его — глас грома. Нечаянный, как молнія і как шумящій бурный дух.

Григорій Сковорода. Жена Лотова (1780),

(Руками небо потрясаючи).

Я вас питаю —

А хто ж ви є? А хто ж ви справді є,
щоб нас на глум

під панські ноги кидать

і друбцювать: проси, мо' здобряться.

Ви чуєте? питаю! [...]

Питать? Нащо!

Невже питаннями я притамаю злидні,
розхльоскані по наших спинах так, як ще ніхто у світі
не помітив! Погнобленню — кінець!

Павло Тичина. Монолог Сковороди.

Я хочу все таки зостатися Тичиною, Миколо Костьовичу!

*Павло Тичина (в листі до Миколи
Зерова, березень 1924 р.).*

Під час шторму

Мов хмари, гнані вітром поперед шторму, набігали перші місяці 1932 року, що став початком "проклятого" 1933-ого. Так спокійна ріка несподівано звалюється бездонним водоспадом. Потрапивши разом з більшістю українців у цей водоспад, я не помітив, що ще з листопада 1931 року не повернув свого боргу Павлові Тичині за залізничний квиток Сочі-Харків. Власне, бракувало не так тієї суми грошей, як відваги відвідати Тичину саме в час наростання загострень антиукраїнського терору, що від

Перша частина спогадів Юрія Лавріненка "Павло Тичина і його поема «Сковорода». Зустрічі, розмови, тексти" була вміщена в "Сучасності", ч. 1 за 1980 р.

нього беззахисний поет відчайдушно боронився під "щитами" партійних "пеанів і гімнів". А мені саме в той час безповоротно наліплено наличку "речника фашистської літератури" (в журналі "Критика" за березень 1932 р., ст. 23, 24), дарма, що в ті мої аспірантські роки я ще, мабуть, не встиг стати "речником" будь-яким і будь-чого.

Нарешті я зважився потелефонувати на працю Тичини в редакцію якогось журналу: чи можна вже сьогодні занести мій борг їй просто таки в редакцію?

— А то чого ж так спішити з тим маленьким боргом? Краще вже зайдіть наступного вихідного дня десь пополудні на приватну квартиру до мене в будинку "Слово".

Всі мої сумніви як рукою зняло.

І от я вже в приватній робітні поета. І Павло Григорович, після перших тепло-привітних слів і запрошень сісти до крісла, першим ділом читає мені "Монолог Скворода", що з нього він, мабуть, розпочав писати другу частину поеми "Скворода" десь 1929 року.

Позираючи зрідка поза вікно в приміські простори Шатилівської околиці, де стояв будинок "Слово", Павло Григорович прочитав з властивою йому надзвичайною вимовністю. (Здавалось, кожне виголошене слово наче відкривало якусь сцену "світового театру"):

Огонь. Буран. Тяжіння. Рух. Свідомість.
Матерія...

Біжить життя моє
спіралями. В спіралях тих я гину!
(Самотністю подоланий). І я
в спіралях тих —
як у страшних обіймах
Лаокоон!

Андре Мальро пише в своїх "Антимемуарах", що пам'ять серця, мабуть, міцніша за пам'ять розуму. Але сенсація вступного акорду "Монологу" в читанні Тичини закарбувалася мені і в серці і в розумі. Вразив насамперед оцей ритм людської душі, несамовито переважаної напругами епохи геноциду. Ритм речень однослівних — самими іменниками. І цей ніби аж у космічні спіралі увігнаний тон відпорности поета, що мов Лаокоон, пручається з своїми синами в кільцях багатоголового удава державного терору. Невже ж оце і справді назовні упокорений Тичина так вибухає проти політики винародовлення його країни?!

Це правда, що політика і поезія різні, якщо не взаємовиключні речі. Але коли політика розпухає до всеобіймаючо-фатальної ролі

в житті людини, то вона стає для поезії "матеріалом", що ніби робить невідразний виклик поетові і вимагає свого глибшого розкриття, естетичного з'явлення, конкретизації чи узагальнення.¹

Павло Григорович прочитав початок "Монологу Сквороди" до слів: "І я в спіралях тих — як у страшних обіймах Лаокоон!" і став. Я не прохав читати "Монолог" до кінця, бо знав, що всю поему "Скворода" тепер (з 1929 року) відновлено писанням не для негайного друку з суворою цензурою, а покищо для себе — "в шухляду". Натомість я запитав поета, який же саме період із життя Сквороди і України він бере за основний біографічно-історичний "матеріал" для своєї історично-філософської поеми? Відповідь Павла Григоровича була вельми цікава. (Її — разом із повним текстом "Монологу Сквороди" — подам далі, як коментар до "Монологу").

Болюча "лекція" максимального "щита" Тичини

Приблизно півтора року пізніше, 20 листопада 1933 року, — саме в апогеї розгулу державно-організованої смерті понад півдесятка мільйонів українських селян з їхніми дітьми — з'явився в "Правді", центральному органі ЦКВКП(б), Тичинин "щит"-максимум "Партія веде". Він дав мені болюче-наглядну "лекцію": що конче-конче треба розрізнати офіційні "щити" Павла Тичини (і досліджувати їх як "щити") та не змішувати з його незалежно писаними творами, зокрема розрізнати його офіційні і неофіційні фрагменти в поемі "Скворода".

Пам'ятаю, мабуть саме з того дня 20 листопада 1933 року зродилось у мене сподівання, що колись — як не раніше то пізніше, а майбутнє таки визволить геніяльного поетичного

---

1. Павло Григорович, ніби вгадуючи моє враження, дипломатично поглибив думку в іншому напрямі. Мовляв, чому такий ритмічний контраст між "Монологом" і майже грайливим *Allegro giocoso* початкової, першої частини поеми, публікованої ще в 1923 році (про неї буде мова далі).

Це ж симфонія, — казав Павло Григорович, — а новітній симфонізм (в протилежність до своєї) поліфонічно єднає найрізкіші контрасти окремих частин твору і при тому в героїчному тоні.

Про симфонізм (як формальний напрям свого твору) в іншому часі й контексті Тичина 32 роки пізніше висловився в промові на з'їзді радянських письменників України в 1954 році. Назвав навіть кілька прикладів такого "симфонізму" в українській поезії (Микола Бажан, Максим Рильський). Але, samozрозуміло, не згадав і словом головного прикладу "симфонізму" своєї власної поеми-симфонії "Скворода" — оскільки вона тоді *офіційно* ще не існувала. (Див. Павло Тичина. З минулого — в майбутнє. Статті, спогади, нотатки. Київ [В-во "Дніпро"], 1973, ст. 270-71).

вісника відродження країни і людини від жажливої ролі піснопівця — погребника жертв винародовлення його країни, як ось:

ПАРТІЯ ВЕДЕ

Та нехай собі як знають
божеволіють, конають, —
нам своє робить:
всіх панів до 'дної ями, —
буржуїв за буржуями
будем, будем бить!
будем, будем бить!

(“Правда” за 20. XI. 1933. І в окремій збірці Тичини “Партія веде... пеани і гімни”. Харків, 1934. На другий день 21. XI. 1933 з’явилась у “Правді” і передова під заголовком “Партія веде”.)

‘Неначе бомба розірвалась у моїй душі, як уперше глянув у “Правді” на цей “пеан і гімн”. Читав і перечитував, і мучила загадка неймовірности такого факту... Врешті пригадався початок “Монологу Сквороди” з уст самого Павла Григоровича Тичини. І виразно став в очах поет у ролі Лаокоона “в страшних обіймах” багатоголового удава. І вірш Павла Тичини “Партія веде” (Куди веде? — У смерть мільйонів!) — прозвучав мені як, по-своєму, геніяльна переуточнена імітація або гротеск поетично-соцреалістичних уподобань Чорнобога — організатора смерти. (Чорнобог — слов’янський відповідник Арімана, духа зла й смерти в староперській релігії Зороастра. В третій частині поеми “Скворода” в образі Чорнобога персоніфікується чи не сам Сталін).

Ще раніше (1931) з’явився друком інший тичининський “шедевр” надмірного уточнення, пародійного наподібнення, гротеску на диктований партією стиль і смак:

Нехай Європа кумкає
а в нас одна лиш думка є
одна одна турбація
традицій підрізація
колективізація.*

У своєму вужчому колі друзів-студентів і аспірантів ми залюбки тішилися цим версифікаційним майстерством Тичини, відчуваючи в тому якийсь жарт. Справді ж це був акт самогубства Тичини як поета. На знали ми, що Тичина в передчутті своєї

---

*Збірку “Чернігів” Г. Грабович передрукував у “Harvard Ukrainian Studies” I, 1 (1977). Див. ст. 82.

смерти як поета, писав: "... про цеє часто думав: родишся людиною, а вмреш поетом — ну, чи не іронія!" (Лист Тичини до Мих. Могилянського в листопаді 1924 р. "Радянське літературознавство", 1971, ч. 11, ст. 76).

Знаменитий своєю незломністю дисидент 1960-70-их років і поет Василь Стус, здається, в одному з своїх поширюваних самвидавом листів писав, що Тичину розстрілювано як поета не раз, а кілька разів. Очевидно (на відміну від інших) Стус узглядив те, що ситуація за часів Тичини була куди пекельніша — як за часів Стуса.

Унікальна складність "щита" Тичини — і простота однієї аналогії.

А тим часом життя і приступні документи (включно з незалежно писаними фрагментами поеми "Сковорода" Тичини) — показали, що в випадку Тичини не було ні розстрілу ні самогубства його — як поета. Була тільки свідомо самопожертва себе як поета. Він пішов на страшний ризик без гарантії успіху: дав у жертву щось більше за власне фізичне життя — увесь свій дожиттєвий здобуток — міжнародно визнаний статус геніяльного поета революційного Відродження країни і людини.

Коли найнезломніші, найбільш лицарські відродженці 1920-30-их років (термін "відродженці" для цієї групи мистців і поетів належить Миколі Хвильовому) ішли своїм одвертим спротивом на смерть фізичну, то цією лицарською самопожертвою вони надіялись рятувати життя *духове* України і свій власний індивідуальний творчий здобуток. Та це могло б бути реальним тільки з однією неодмінною умовою, якщо той здобуток підхоплять і трагічність його з'являть інші, як не сучасні, то майбутні люди. Горе! Часи прилюдно-драматичного героїзму Джордано Бруно давно минули. Новітні організатори геноциду подбали про те, щоб *ніхто* не підхопив, не усвідомив самопожертви відродженців, — щоб приготована Україні смерть була і *фізична і духова*. Тож Тичина вжахнувся, коли восени 1933 року побачив, що Курбас своєю лицарською незломністю безстрашно став на шлях свого особистого знищення новітньою інквізицією. А Курбас на це кинув фразу: Не перед Тичиною, а перед історією я відповідаю за свої вчинки! (Так не раз переповідав мені присутній при цьому Йосип Гірняк). Курбас не знав, що Тичина, під захистом своїх "щитів" писав поему, в якій з'явив трагедію сквородинської "духової людини" України (див. на початку цього розділу її шкiц в епіграфі з писань Сковороди) — трагедію часів не тільки Сковороди, а й Курбаса, Хвильового та своїх власних. Невідомо було, що поет рятував незалежність відродженського духа України. Яка ж самотність зусилля!

Але якою страшною, вимушеною ціною! Ціною таки власного духа! Тут він наче ходить над безоднею ситуації абсурду — *contradictio in adjecto*. Ціною пожертви, здобутим статусом геніяльного поета, своїм цілковито *усамотненим* зусиллям — він спробував перемогти всі смертельні елементи української долі...

Який же вийшов наслідок цього шаленого задуму "віршованої трагедії" про Розстріляне Відродження? Про це буде мова далі. А тим часом для аналогії згадаю оповідання одного мого приятеля, молодого літературознавця, про його діда Дмитра — як той урятувався від неминучої смерти своїм власним нашвидку зімпровізованим "щитом".

Це було, — казав унукові дід Дмитро, — давно в степових околицях Донбасу. Дід їхав саними взимку через безлюдне поле. Зненацька з-за найближчого горба зринула згряя голодних вовків і — просто на нього! Дід блискавично зорієнтувався в смертельній ситуації і — замість чимдуж тікати й поганяти коней — випріг їх із саней і нагнав геть. А сам перевернув сани догори дном — і сховався під ними. Вовча згряя всю ніч лютувала на перевернутих санях, гризла їх, випорожнявалась на них... На ранок з'явилися перші подорожні і вовча згряя розбіглась. Звільнені з упряжі коні добігли додому.

Думається про цього діда: чи не виявився в нього давній козацький інстинкт людей країни, розташованої на перехресті постійних раптових агресій?

Простенька аналогія з саними діда Дмитра щось промовляє, але вона, звісно, цілком недостатня для пояснення "щита" Тичини. Адже поет мав перебути під щитом не одну ніч чи й рік, а може й ціле своє життя і не тільки "перебути", а й узяти на себе сливе надлюдський обов'язок створити під "щитом" свою поему — "віршовану трагедію" про Сковороду і про сучасних Тичині незломних мистців-відродженців. Інакше поет із своїми "щитами" перетворився б на звичайного співця народоббивства його країни. І от почалися перегони поета із смертю і фізичною і духовою...

Як відомо, Тичина чи не до самої смерти у проміжках вільного часу писав ту поему "Сковорода". Складав старанно проваджений і бережений творчий, дослідний архів поеми. Перший вірш, уміщений у поемі "Сковорода" датовано роком 1919 (київське видання поеми 1971 року, 384 ст.). Від 1920 року кількість течок архіву поеми зростає до багатьох десятків. Тичина з роками став видатним знавцем Сковороди і його історичної епохи. Проніс архів і задум поеми "Сковорода" крізь усі катастрофи незвичайно буряної першої половини 20 ст., — громадянська війна і більшовицькі окупації України — 1919-21; потім колективізація, "розкуркулення" і погром культури України — геноцид, 1928-33; і зразу

ж за тим — Друга світова війна і навальне захоплення Києва Гітлером (1941); поспішна евакуація поета (з його тепер уже великим архівом поеми "Сковорода") за Урал (1941-43); і потім поворот до зруйнованого Києва, все з тим же громіздким архівом поеми. І головне, що майже завжди і скрізь було це в атмосфері постійних підозр і прискіпувань поліційного режиму, мовляв, що ж то там за велику поему може роками писати і не давати до друку цей ще вчора найбільший поет Відродження вільної людини і України? Час до часу Тичині і просто ввічі витикали ті дошкульні підозри. І він захищав свою "шухляду" з незалежними фрагментами поеми тим, що час до часу (здебільша до партійних свят і річниць) подавав до радянської преси "підчервлені" фрагменти, як от "Кінець февдала" (з часу Коліївщини) або й (з посмаком звичайної комсомольської вульгарности) фрагмент "Як у рай ішла буржуазія" чи й прозою писану інтермедію "Диспут" — і все здебільша з підзаголовками: "з поеми «Сковорода»". І передбачливо на всякий випадок теж складав (уже опубліковані) автографи до "шухляди" поруч із незалежними фрагментами... Перед смертю (1967) вже сильно хоровитий передав архів поеми (ще не закінченої останнім доторком руки поета) на вірні руки своєї дружини Лідії Петрівни.

Павло Тичина помер приблизно в половині 1960-их років. Як давній ісповідник поезії "тайної свободи" (вислів О. Пушкіна) — Тичина не повірив у хрущовський десталінізаційний зігзаг лінії партії щодо України. Але це був чи не останній видавничий салют якраз шістдесятих років, що дав першу вістку про таємницю архіву поеми "Сковорода". (Політичні рамки шістдесятих років можна означити призначенням Петра Шелеста на першого секретаря ЦК КП України в серпні 1962 р. — і поваленням його за терпимість до діяльності "шістдесятників" у травні 1972 р.). Тією першою вісткою про таємницю архіву поеми "Сковорода" стало видання поеми за матеріялами архіву 1971 року.

Це вже був кінець коротенької весни шістдесятих, і це архівне видання, за нечисленними винятками, не було надто вітане радянською критикою. А згодом і сам факт існування архіву поеми почато замовчувати.²

---

2. Наприклад, єдина доступна мені інформаційна нотатка про архів Тичини подає, що цей архів передано Державному архіву-музеєві літератури та мистецтва УРСР. Інформація згадує про всякі бюрократичні матеріяли з життя Павла Тичини як депутата Верховної Ради СРСР, як міністра УРСР тощо. Але ні слова про майже ціложиттєвий архів поеми "Сковорода" (див. Микола Самійленко. Архів співця єдиної родини. Готується нова експозиція. Журнал "Знання і праця". Київ, 1979, ч. 1, ст. 14-15). Чи архів поеми "Сковорода" вилучено з загального архіву Тичини під

Отже, сьогодні ще не близько до повного здійснення сподівань сучасника (почасти й свідка) подій — сподівань на розкриття таємниці Тичининої "віршованої трагедії" про незалежну (хоч не всемогутню — як у Сковороди) "духову людину" України кінця 18 і першої половини 20 століть.

Але не можна сказати, щоб і свідкам трагедії Розстріляного Відродження цілком не пощастило.

Наявні друковані джерела незалежних текстів поеми «Сковорода»

Поперше, грою випадку і молитвами матері, свідок вижив, хоч його як політв'язня Норильлагу НКВД, вже було сконвойовано в чергу відібраних на розстріл — за наказом із Москви розстріляти чи не кожного десятого політв'язня в лагерьх НКВД (докладніше про це десяткування політв'язнів подам у розділі моїх спогадів "Чорна пурга").

Подруге, — і про це передбачливо подбав сам Павло Григорович Тичина, поет, як він сам ще на Новому Афоні був натякнув мені, "мужеський" і з сенсом стратега, — майбутній читач і навіть сучасник може дістати до рук незалежно писані, друковані таки в Україні тексти й фрагменти поеми "Сковорода", які дають задум, ідею і почасті сюжет тієї як він її називав "віршованої трагедії".

Хоч як прикро й досадно частково зрушується цим мемуарний жанр в історико-літературний, та мушу задля обов'язку перед статусом і честю поета назвати і розглянути ці друковані таки в Україні джерела незалежно писаних текстів і фрагментів поеми. А потім і вмістити їх з мінімальними коментарями тут таки для зручності читача, якому ще недоступні всі ці матеріали. Їх є два:

1) Павло Тичина. Сковорода (уривки з симфонії). "Шляхи мистецтва", 1923, ч. 5, стст. 7-12. Тут подано весь текст першої частини поеми і то фактично без цензури, яка в той час взагалі ще була легша, а до того в складі редакції журналу мав особистий вплив друг Павла Тичини — Василь Блакитний. Цю частину поеми написано як увертюру. В її *трьох* виразно відмінних мотивах — *Allegro giocoso*, *Grave* і *Risoluto*.

2) Павло Тичина. Сковорода. Симфонія. Київ (В-во "Радянський письменник"), 1971, 402 сторінки із вступною статтею і примітками С. Тельнюка і дереворитами Ю. Г. Логвина).

якусь "певнішу охорону", ніж Державний музей УРСР? Чи може й знищено? Невідомо... "Мовчить п'яتما, де смерть з початком спить в одній одежі" (слова Т. Осьмачки в поемі "Поет").

Редакційна колегія: Л. Новиченко (голова), С. Шаховський, Є. Адельгейм, С. Тельнюк, Л. Тичина.

Це посмертна, зовнішно навіть "розкішна" і як дотепер "найповніша" публікація наявних в авторському архіві поеми її фрагментів і текстів, що їх час до часу Тичина писав і складав до архіву. "Найповніша", як сказано у вступній статті, але далеко ще не повна. Упорядники майже зовсім оминули наявні в архіві варіанти-автографи, "які свідчать, — як сказано у вступній статті, — про наполегливу, невситиму, аж до самотортур, працю над поемою" (ст. 12).

"Симфонія «Сковорода» залишилася незакінченою", — сказано у вступній статті (ст. 18), — то прикріше відчувається оминання варіантів. Нема певности, що — тільки варіантів. Тичина рахував усі вже написані тексти поеми "Сковорода" на 30 друкованих аркушів, до цього видання поеми увійшло тільки 10 (примітка на ст. 372). У бурхливій історії архіву поеми декотрі тексти могли загубитись, хоч про випадки загублення з архіву поет не залишив ніяких помічень, які позатим робив досить часто. Та ці випадкові загублення, видно, не надто журять упорядників, бо це якраз і є головна прикмета київського видання, що упорядники його рішилися незакінчену поему видати як закінчену і то закінчену в дусі вимог цензури та генеральної лінії партії.

При цій нагоді складаю подяку дослідчому бібліографові УНІГУ Едвардові Касинцеві, що роздобув із Києва фотокопію цього вповні автентично-тичининського тексту початкової першої частини поеми.

Ясно, що таким "упорядкуванням" наявних в архіві фрагментів поеми був би ударемнений увесь задум подвигу поета. Це був задум не тільки написати "в шухляду", а й донести в майбутнє "віршовану трагедію" про Сковороду як поетичне з'явлення трагедії митців і поетів — відродженців, які задля своєї творчої свободи воліли радше смерть з руки Чорнобога. На щастя, головне завдяки передбачливості Тичини упорядникам київського видання таке вдаремнення задуму поета не вдалось.

Безсумнівно, якусь роль відіграла тут і відлига в добу 1960-их років і "шістдесятників". Попри настанову упорядників видати не закінчену автором поему як нібито закінчену в офіційно-партійному дусі, вони були змушені вмістити в своє видання фрагменти не тільки "підчервлені", а й незалежно написані. Ці останні виявилися в архіві не тільки численними, а й найважливішими для будь-якої цілоти будови поеми. Оминати їх у виданні поеми як нібито "закінченої", виявилось неможливим. До таких рішальних незалежно писаних фрагментів у київському виданні "Сковорода. Симфонія" (1971 р.) належать зокрема такі (не рахуючи раніше публікованої першої частини):

- 1) "Монолог Сковороди" (стст. 119-121),
- 2) "Видіння Сковороди. Ніч" (стст. 145-171),
- 3) "На горі. Дико. Далеко" (стст. 321-331),
- 4) "Будь славно, природо, за все" (ст. 345. Як епілог).

Коли до цих незалежних текстів другої (чч. 1 і 2) і третьої (ч. 3) частин поеми додати вповні незалежно писану (й публіковану ще за життя поета, в 1923 році) всю першу частину поеми "Сковорода", то досить читати усі ті незалежно писані тексти за хронологічним порядком їх написання (Тичина передбачливо скрізь під автографами поставив дати), — щоб побачити задум, ідею, а почасти й сюжет незалежно писаної поетом поеми.

Це то більш певно, що, як сказано, першу частину "Сковороди" написано як увертюру, що звичайно означає загальний стислий перебіг частин цілості твору, до якого її написано. Упорядники реферованого київського видання, мабуть, відчули небезпеку для їхнього завдання першої частини як увертюри. І просто розмонтували її: другий і третій мотиви увертюри (Grave і Risoluto) безцеремонно вирвали з тексту першої частини і перекинули десь аж на кінець книжки (на сторінки 281 і 307), а на їхнє місце вставили (проти логіки твору) явно "підчервонений" і чужорідний у тексті та значно пізніше написаний — до 16 річниці Жовтня — фрагмент "Кінець февдала". Розпачливо-даремне зусилля!

Єдине, чого досягли упорядники цим старанням дотримати лінії партії — це те, що вони *внеможливили звичайне читання* виданої ними поеми. Читач, загубившись і знудившись у хаотичній купі фрагментів, яку звалено в це технічно "розкішне" видання, відсуває його набір як свідчення остаточного занепаду творчих сил поета.

І все ж і все ж, попри ці капітальні порушення й хиби київське видання 1971 р. має своє непроминальне історично-літературне значення, бо упорядники, як сказано, мимоволі взяли з архіву поеми у своє видання чимало цінних своєю незалежністю і місцем у будові поеми фрагментів, які інакше могли б може й назавжди пропасти для літератури.

Факт незакінченості поеми "Сковорода"

Говорячи про те, що автор не встиг закінчити свою поему через несамовито трудні обставини, а далі й хорування та смерть, мусимо пригадати собі, що в світовій літературі (також мистецтві) лишилося незакінченими (або частково втраченими) багато видатних творів, що в своїй видатній незакінченості назавжди збереглися у світовій культурі. Ось кілька прикладів:

З Есхілової трилогії "Прометей" до нас дійшла тільки середня частина та фрагменти третьої; незакінченою лишив популярну в середньовіччі поему "La Roman de la Rose" Гійом де Льюрріс і писанням і розташуванням окремих частин лишився незакінченим вічний твір англійської літератури "The Canterbury Tales" Чосера, кістяк якої дано в загальному пролозі; Микола Гоголь залишив незакінченою другу частину свого найбільшого твору "Мертві душі". В архітектурі славиться ціла родина незакінчених соборів середньовіччя (з них найвідоміший, мабуть, собор Богоматері в Парижі).

Певно, незакінчений твір треба приймати як факт невдачі — трагічний сам собою факт, надто для творця, задум якого не здійснився. Але нащадки часом угадують напрям, у якому летів творчий розгін і часом навіть відчують у тому естетичний момент. Іноді письменники свідомо користаються мистецьким засобом обривати на самім кінці розповідь чи дію на якомусь важливому моменті, ніби залишаючи "відкриті двері" для читача в невідому, хоч може й сподівану перспективу розвитку. А іноді роблять і навпаки — ставлять якусь вимовну остаточну крапку пуанти.

Познак незавершености поеми є чимало. В архіві поеми збереглась нотатка Тичини, що він планував написати до поеми окремі розділи як: "Допит Максима Залізняка", "Палац Катерини II" та інші (київське видання, ст. 18). Поет "до самоторур" працював над розділом "Диспут Сковороди", зрештою озаголовлений просто "Диспут". А все ж цей розділ Тичина, мабуть, не довів до загального мистецького і стильового рівня чи плану поеми, він остався у формі цікавої "інтермедії", написаної не віршем, як уся поема, а переважно прозою. Павло Григорович ще в наших розмовах на Новому Афоні говорив мені про гіпотетичну можливість зустрічі Сковороди з Гете в Ляйпцігу, як про можливий епізод у поемі "Сковорода". "Фавст" Гете був улюбленим твором Тичини. В поезії "Ходить Фавст по Європі" (з датою 1923) Тичина конфронтує Гетевого Фавста з Прометеєм Есхіла (мабуть, як світовий тип незалежної "духової людини" з типом заангажованого "бунтаря"); не дав переваги нікому з них, а тільки поставив проблему. І фавстіянські і прометеївські мотиви місцями виразно звучать у поемі "Сковорода". Але розвинути це звучання в поемі Тичина, мабуть, не встиг.

У поемі "Сковорода" можна розрізнити два, сказати б, тематичні аспекти; взаємозв'язані вони, а все ж відмінні — український і універсальний. Перший у Тичини завершено звичайним прометеївським протестом (у формі короткого кінцевого монологу головного героя поеми). Другий аспект поет збув, способом, сказати б умовно, "відчинених дверей" в

універсальне — коротеньким епілогом сказаним уже не від героя поеми Сковороди, а від самого поета:

На горах в далекім краю
я бачу країну свою —
там вітер нам бурю несе!
там буря нам бурю несе!

Хай жертви, і кпини, і сміх —
зійти б до верхівлів отих —
туди хай нас буря несе.
Будь славна, природо, за все (ст. 345).

Але це проблеми для наукової розвідки про поему "Сковорода" з її неофіційними і офіційними текстами, а не для одного розділу (про розмови з Тичиною) в загальних спогадах автора. Отже, забудьмо про епілог як завершення другого аспекту поеми. Як не спокусливо було б подати читачеві зразу тексти й уяву про поему "Сковорода" як незалежно написану, але це розірвало б мемуарний характер розділу про зустрічі з Тичиною. Треба діждатися появи на еміграції незалежного видавця другого видання поеми. Воно могло б мати назву, яку Тичина поставив у 1923 році в заголовку публікації першої частини: "Сковорода (уривки з симфонії)" з історико-літературним вступом і передруком приступних незалежно писаних текстів поеми в її послідовних трьох частинах, як я запропонував уже тут у підрозділі "Наявні друковані джерела". (Порядком додатку в кінці книжки можна було б помістити і декотрі "підчервонені" та компромісні фрагменти).

У цих спогадах мені слід обмежитися на тому, що я чув із уст Павла Тичини — головне — про "Монолог Сковороди", про зустріч над тілом Хвильового та ще може про, сказати б, "реквієм" Тичини на смерть Миколи Хвильового в засвідченій Іваном Дніпровським третій частині, що є і в київському виданні.

З "Монологу Сковороди" почав Тичина читати (а може й писати) свою відновлену в 1929 році працю над поемою "Сковорода". Здається, наче хотів показати майбутньому читачеві — як він під охороною своїх просталінських "пеанів і гімнів" відповів на сталінський "рік великого перелому" до народобвиства.

"Монолог Сковороди" разом з прочитаним мені початком, який я впізнаю в тексті київського видання 1971 року, подаю в цілості без жадних змін, крім правописних, за згаданим виданням (стст. 119-121):

Огонь. Буря. Тяжіння. Рух. Свідомість.
Матерія...

Біжить життя мое
спіралями. В спіралях тих я гину!
(Самотністю подоланий). І я
в спіралях тих —

як у страшних обіймах
Лаокоон! (Самотністю). Печаль.
Постій, життя! (Печаль). Постій,
спинися.

Я добіжу, я порівняюсь. Я —
о ні, о ні!

(Іронізуючи, філософським жестом).

Хіба спинитись може
самий закон буття?

"Постій, життя".

Таж смішно це! Хіба потрібне чудо
у сферах тих, де розум діє,

мисль,

окреслення? Печаль.

В Європі Фавст
ще брязкотить сумнівами. Туман
альхемії — і природничі точні
покільчення? Що ж!

Європейський бруд
перетворить у золото — послуга.
Та не така. (Та не така). Печаль.

(Рішуче, і в грудомохах раптом
виростаючи).

Перетворить у золото я хочу
енергію голоти, що змоглась!
Перетворить у золото я хочу
обурення і труд! І боротьбу!
(І боротьбу)

Ви чуєте? — там бурі!
Там бурі бур! Прорвалися.

І йдуть...

Ви чуєте? Там б'ори! Там бо б'орви!
Прорвалися. І йдуть...

І грають бризк', —

і грають бризк', і грають бризки,
грають!

І брань черлен', і крок черлен',
і крик

І шум черлен' — і я...

(Руками небо потрясаючи).

Я вас питаю —
а хто ж ви є? А хто ж ви справді є,

щоб нас на глум

під панські ноги кидать
і друбцювать: проси, мо', здохряться.
Ви чуєте? — питаю!

(Відступаючи од глибоченного сміху,
слова потрібного шукає. Руки самі
зрікаються попереднього).

От. Здитинивсь.

Ще й змалився. Питать? Нащо!

питаннями я притамаю злидні,
розхльоскані по наших спинах так,
як ще ніхто у світі не помітив!
Погнобленню — кінець!

(І грають бризк', —

І грають бризк', і грають бризки, грають!
І брань черлен', і крок черлен', і крик).

... *Дитина ж я!*

Пописане по спинах
хай у віки докрикне! То ж і є
та грамота! Ота Абетка Світу
розгорнута, що ми погноблених
навчатимем по ній

(*безпомилково!*)

ненависти! Любови! То ж і є
та грамота!

Мені особисто тепер — з чисто поетично-музичного погляду — більше подобається початковий — симфонічно згущений та узагальнений акорд "Монологу", — як кінцеві, ніби марсельєзно роззвучені мотиви збройного повстання і доповненої обов'язковою ненавистю любови. Та це зрозуміло. "Монолог Сквороди" "написано не раніше 1929 року" (примітка в київському виданні, ст. 382). Це "рік великого перелому" лінії партії, рік "суцільної колективізації" та терористичної ліквідації українських хліборобів ("куркуля як кляси") і рішального удару по діячах української культури під налічкою "українських буржуазних націоналістів".

Спорадичні місцеві збройні повстання проти такого гибельного "перелому" були неминучі, хоч абсолютно і суворо замовчані. Про них збереглися пізніше друкovanі свідчення очевидців — як от про "повстання павлоградське", на Кременчуччині, а також про "чернігівське повстання" 1929-30 рр. за участю 21 Чернігівського територіального полку — *на рідній для Тичини Чернігівщині* (див. Н. KostiuK. Stalinist Rule in the Ukraine. Лондон, 1960, стст. 8-11). До тих свідчень можу додати своє власне. В січні 1933 року мені довелося сидіти в камері ч. 12 (в слідчій тюрмі НКВД в Харкові на розі Чернишевської і

Раднаркомівської вулиць) з незвичайно характерним героїчно-незломним, інтелігентним провідником "чернігівського повстання" (про це буде далі в моїх спогадах).

Звичайно, протиимперські повстання в Україні були і в часи Сковороди, і Тичина в поемі про Сковороду стоїть на доброму історичному (не тільки сучасному) ґрунті. Це були десятиріччя (1760-90) коли довершилися може найбрутальніші порушення Переяславської угоди — насильницька інкорпорація України в склад Російської імперії на правах і без прав Малоросійської провінції.

І, звичайно, були повстання; крім гайдамацького (1768) і чисто протиросійське "повстання пікінерів" (1765-69) та інші. Виник і громадський рух опору, якому історик 18-ого ст. дав назву "українська іредента".

Сковорода в поемі Тичини став перед проблемою: як поєднати своє рішуче, незалежне слово з практичною дією і народною визвольною боротьбою, що спалахувала на його очах. Уже в першій частині поеми герой поеми вибирає дійову боротьбу, в другій частині поеми він уже в дружньому контакті з повстанцями, остаточно визволяється з обіймів російського і русифікованого суспільства та крізь його, мовляв Сковороди, "свинячоголові маскаради" виривається в легендарну "українську подорож" мандрівного вповні незалежного філософа і вчителя життя.

Тичина обрав за матеріал для свого образу Сковороди саме ту добу з життя Сковороди (1760-80-і роки), яка дивним збігом подій ніби перегукується з добою Тичини — роки перших більшовицьких окупацій України 1919-21, а потім і роки безприкладного винародовлення України 1928-33.

Зокрема автобіографічно для автора поеми звучать слова в "Монолозі" "Я вас питаю" і далі. Це ж бо не Сковороду, а самого Тичину "друбцювали", вишукавши в його льюальних творах "націоналістичну отруту" (промова Власа Чубаря на Харківській окружній партконференції в 1927 році). І вислів у "Монолозі": "Злидні розхльоскані по наших спинах так, як ще ніхто у світі не помітив" цілком точно віддзеркалює грабунок державними хлібозаготівлями останнього селянського хліба, що привели до голоду 1933 року.

Я почав виклад поеми з "Монологу Сковороди", бо якраз його Павло Григорович читав мені як нове продовження (другою частиною) своєї поеми "Сковорода". А може тому він і почав читати з "Монологу", що там так виразно прозвучала відповідь поета на нові разючі події плянкової підготовки геноциду України та на моральну глухоту і слабкість навколишнього світу супроти страшного злочину.

Це була справді відповідь "за всіх". "За всіх скажу, за всіх переболію" (поезія Тичини з 1922 року). Він справді сказав "за всіх" — за "ваплітян", за театр Леся Курбаса, за неоклясиків, письменників "Ланки", за всю нищену людність України. Написаний серед антиукраїнського терору і пізніше таки в Україні опублікований "Монолог" назавжди лишиться документом духової нездоланності її видатного поета. Ця нездоланність (як побачимо далі) прозвучить також у кінці поеми — в її третій частині.

Наскільки близько саме в ті роки Павло Тичина брав до серця ("за всіх переболію") долю того сузір'я нездоланих відродженців свідчить приклад Тодося Осьмачки. В 1929 році, в час тотального розгрому українського села і літератури, Осьмачка вчинив безумно-хоробрий крок. Випустив у світ збірку своїх поезій "Клекіт". Її майже зразу ж сконфісковано — як прямий виклик деспотичній диктатурі. Зокрема, мабуть, за поезію під заголовком "Деспотам" з протестом проти руїни українського села і культури, як ось:

Нехай у лапах вашої гордині
в безодню тріпає земля,
на бій із вами виступить однині
душа знеможена моя.

Після появи "Клекоту" (Київ, 1929), поет у напівбожевільному стані, в нападі паніки, пустився навтіки десь між люди, в мандри, у бездомність. Характеристично, спало йому на думку приїхати в Харків до автора "Соняшних клярнетів" Павла Тичини, який уже встиг надійно окопатися під своїми "щитами". Хоч теж украї наляканий масовими арештами й іншими подіями антиукраїнського терору, Тичина цілком тепло поставився до Тодося Осьмачки, частував його і на прощання подарував йому рукописний примірник перекладу Лермонтовського "Паруса", що його тут подаю в записі Осьмачки. Усю подію з Тичиною (вона була, мабуть, 1930-31 р.) Осьмачка оповів мені вже в Нью-Йорку десь у 1958 році і передав мені свій запис Тичининою перекладу з присвятою:

ВІТРИЛО

Теодосієві Осьмачці

Одно лише вітрило мрітне
У мрійнім морі маревен.
Чого шукає кругосвітне
І що лишило там, ген-ген?

Під ним проміння блакитнясте,
Над ним одсончин золочин,
А він все рветься в поринасте,
Неначе в бурях є спочин.

Бурхоче вітер, глиб подається,
І щоглу з свистом натяга.
Гай-гай, а він не прагне щастя
І не від щастя відбіга.

(Опісля передруковано проф. Ю. Луцьким у "Ваплітянському збірнику", 2-ге вид., Торонто ["Mosaic Press"], 1977, ст. 83).

Про останні слова і перший погляд на робітню поета

За вікном уже вечоріло. Мої відвідини в інтимній робітні поета кінчалися. Павло Григорович (взагалі завжди незвичайно уважний до людей) ніби вгадав моє зацікавлення дальшим сюжетно-ідейним ходом поеми. Але відповів ухильно, мовляв, друга частина поеми ще в роботі, і не знати, що з того вийде. Тільки короткими фразами загально обрисовав, який саме період із життя Сквороди він бере за вихідний "поетичний матеріал". Але додав, що поема може бути властиво й понадчасова і задумана з мистецького погляду може й надто широко, ніби як підсумок дотеперішнього літературного і мистецького розвитку в світі. Та не знати, чи вистачить сили, життя і часу написати так задуманий твір.³

Прощаючись з поетом, і оминаючи рівні стоси книг на підлозі біля стола, я тільки тепер звернув увагу на зовнішній вигляд його робітні. Тичина мав помешкання у новому житлобудинку для письменників "Слово" на котромусь поверсі. Ізольований від інших кімнат помешкання, кабінет являв простору кімнату з чималим вікном. Після довгих років безквартирности Тичина, нарешті, дістав власне помешкання з окремим робочим кабінетом.

Робітня поета справляла дивне враження ідеальної чистоти і... організованого хаосу. Скрізь були розкладені розкриті книжки, за

---

3. Ці думки досить подібні до висловлених в "непублікованій" статті Тичини, що збереглася в архіві поеми і процитована частково в київському виданні на ст. 396. Тичина пише про можливість створити велику поему:

"Я ворог всякого спрощення [...] Величну пісню створити, пісню, яка б переливалася всіма фарбами епохи. У нас зараз є можливість дати таку пісню. У нас є в кого повчитись (я беру не лише поетів, а й політиків, музик, малярів". З останніх Тичина згадує: "А заповіт Бетговена — 'до мільйонів! А художні полотна Франсіско Гоя! А полотна Пітера Брегеля Старшого Мужичького!'"...

винятком тих, що лежали на підлозі побіля стола рівними стопками. На піаніні розкриті ноти. Впало в вічі, ніби все в кімнаті: стіл, софа, крісла, піаніно — було вкрите листками паперу, почасті списаними. Поет пояснив цей парадокс досконалої чистоти і... хаосу. Мовляв, це він так за браком часу рвучко працює (хапає бігцем безліч нотаток, виписок — зокрема про Сквороду та його епоху і про різні дотичні речі з історії, літератури та філософії. А воно часом до діла, а часом — і ні... Напишеш листок, опісля глянеш збоку — не те. І набік його до ліпшої години...

В цей час задзвонив телефон. Павло Григорович нервово кинувся, мовляв, от бачите, і отак із 70 покликань щодень! Якесь засідання комісії... Або й ще гірше — з *газети*: дайте та дайте щось нового або й із старого — хоч із поеми... не можна ж у святочному до роковин числі обійтися без вас... Ну, і візьмеш якусь запасну чернетку шкіцу про сучасну Сквороді Коліївщину чи ще щось подібне, обробиш, і одчепіться... А для своєї "віршованої трагедії" часу нема.

Сказав, що, на жаль, не може позичити мені п'яте число журналу "Шляхи мистецтва", те, що давно, за 1923 рік з першою частиною поеми "Скворода". Потребує до праці, бо хоч початок випав як лірична поема, алеж там і задум цілості поеми... Але в університетській або в Короленківській бібліотеках те число з початком поеми ще знайдеться. Постарайтеся знайти і проглянути. А наступної неділі в ту саму годину приходьте до мене. Може прочитаємо щось із другої частини.

І провів мене, приголомшеного почутим, із робітні до дверей на сходи. Про мій борг за залізничний квиток Сочі-Харків я спохватився згадати вже на порозі і повернув. Та духовий мій борг перед великодушним поетом затягнувся дотепер. Єдиним способом сплатити той борг (принаймні особисто з мого боку) було б включити в цей розділ спогадів — "Зустрічі й розмови з Тичиною" — також читання з поеми "Скворода" за незалежно писаними фрагментами й текстами поеми — в надії бодай частково визволити цей найбільший "твір-легенду" 1920-30-их років із-під противовчого "щита". Але таке вміщення в спогад сливе другого видання поеми "Скворода" розірвало б сам мемуарний жанр спогаду про Тичину. Мені треба обмежитися на найкоротшому перегляді цілої теми.

ПО СТОРІНКАХ КИЇВСЬКОЇ «МУЗИКИ»

Василь Витвицький

Після довголітнього небуття перше число відновленого журналу "Музика" з'явилося в Києві в січні 1970 р. Його поява музичні кола в Україні, як і поза її межами, зустріли з радістю і сподіваннями. Композитор Левко Ревуцький "від душі бажав успіхів" журналові в його важливій роботі на користь музичному мистецтву. "Довгожданий журнал" щиро вітала співачка Белла Руденко. На сторінках "Сучасности" (травень 1970) побачила світ стаття під вимовним заголовком: "«Музика» — нарешті!" Про реакцію широких кіл слухачів заговорили цифри. Перше число "Музики" вийшло накладом 10.600. На початку наступного року тираж піднісся вже на 13.560, а рік пізніше дійшов до 20.000. Почавши від 1974 р., були деякі коливання вниз і вгору, а в 1979 цифра накладу втримувалася трохи понад 17.000. Тепер, коли журналові сповнилося перше десятиліття, варто використати притоку і приглянутися його сторінкам ближче.

Насамперед пригадаємо, що "Музика" — орган трьох установ: Міністерства Культури Української РСР, Спілки композиторів України та Музичного товариства УРСР. Така фірма видання підносить його престиж, але одночасно збільшує його відповідальність. На протязі цілих десятих років склад 15-ичленної редакційної колегії постійно змінювався. Проте, за весь той час вражала надто мала в ній участь музикознавців. Це дивне вже хоч би тому, що солідно підготованих музикознавців з руками, набитими в музично-теоретичній і публіцистичній праці в Україні аж ніяк не бракує. До того в журналі є окремий постійний відділ "Трибуна музикознавця".

Великою хибою журналу є його дуже незручна періодичність: двомісячник. Така поява нешкідлива для видань суто наукового чи архівального змісту, зате для музичного життя з його мінливістю і постійною пульсацією вона зовсім непридатна. Місяць часу це майже стовідсоткове правило для музичних журналів у всьому світі. Цього дотримується російськомовна "Советская музыка" в Москві, а тамтешній популярний журнал "Музыкальная жизнь" з'являється аж двічі на місяць. Порівняння виходить некорисно для нашого журналу теж з уваги на об'єм. Московська "Советская музыка" приносить кожного місяця 144 сторінки, київська

"Музика" — що два місяці 34 сторінки (враховуючи сюди й дві внутрішні сторінки обкладинки). Як це відношення віддзеркалюється на практиці, хай покаже приклад. Для обговорення такої важливої і фундаментальної теми, як Дмитро Бортнянський і Україна ("Музика", 1979, ч. 1) призначено одну-єдину сторінку журналу. А на таку — правду кажучи для радянської музики периферійну — тему, як "Владімір Горовіц і російська піаністична традиція" автор у Москві розписався на повних 12 сторінках ("Советская музыка", 1978, ч. 2). Читачеві прямо жаль дивитися, як різноманітний текст "Музики" не раз аж душиться в вузьких рамках журналу. У деяких числах бувають сторінки, на яких дрібненьким друком набито дві, а то й три статтейки, рецензії чи огляди. До того доводиться стискати текст, щоб знайти місце для світлин, без яких журнал таки дуже втрачав би.

Проте і в цих вузьких рамках київська "Музика" якоюсь мірою виконує завдання хронікаря музичного життя в Україні і носія інформації, критики та поради в питаннях музичного розмаїття. У своєму першому слові до читачів редакційна колегія підкреслювала, що своїм головним завданням уважатиме "пропаганду Ленінського вчення про культуру і мистецтво". Далі вона обіцяла: друкувати статті про сучасні музичні явища в Україні, в інших республіках СРСР та за кордоном, містити статті на історичні теми, обговорювати питання з поля музичного виконавства, педагогіки та музичної самодіяльності. У всякому разі читач менше зацікавлений питаннями, зв'язаними з ленінським ученням, знайде чимало цінного і нового саме на тих інших полях тематичного засягу журналу. Це стосується, передусім, до матеріалів, зв'язаних з минулим української музики. Розсіяні по всіх десятих річниках журналу статті з історії української музики втримані на суто професійному рівні і сперті на доволі багаті, у більшості досі невідомі архівні матеріали. З давніших часів це статті про музику в українському вертепі 16-17 ст., про композитора й теоретика 17 ст. Миколу Дилецького, автора відомої "Граматика музикальної", про музичну діяльність Григорія Сковороди, кілька статей про життя й творчість Дмитра Бортнянського. Перед очима читача просувається ось-який ряд сильветок композиторів минулого і цього сторіччя: Михайло Колачевський, Семен Гулак-Артемівський, Сидір Воробкевич, Микола Коляда, Ярослав Лопатинський, Філярет Колесса, Яків Степовий, Микола Леонтович, Олександр Кошиць, Гнат Хоткевич, Станіслав Людкевич, Пилип Козицький, Борис Лятошинський, Левко Ревуцький та інші. Тут і яскраві образи визначних музик-виконавців: Соломії Крушельницької, Івана Алчевського, Марії Литвиненко-Вольгемут, Михайла Донця, Зої Гайдай, Михайла Гришка, Михайла Микиші. Не менш цікаві для нас статті про музик

інших національностей, так чи інакше пов'язаних з Україною та її музичним життям, таких, як Кароль Ліпінський, Петро Чайковський, Сергій Прокоф'єв.

З ходом років у "Музиці" усталилися окремі постійні відділи, як згадана вгорі "Трибуна музикознавця", далі "З історії музичної культури", "Музичний театр", "Освіта і виховання", "Орбіти української музики", "Рецензії — огляди". До особливо цікавих рубрик журналу належать "Орбіти української музики". Тут зібрані відомості про виступи українських музик і ансамблів по всіх сторонах світу. Зібрані й цікавіші відгуки преси та слухачів з усіх усюдів, з них багато в суперлятивах. (Як один з-поміж тих, що використовували кожную нагоду, щоб послухати мистців з України, можу засвідчити, що високі оцінки критики були ними повністю заслужені). У першому числі 1978 р. мова про виступи українських мистців і ансамблів у таких районах і країнах, як Узбекистан, Північний Кавказ, Болгарія, Німеччина, Італія, Америка, Африка. Тут згадано й успішні виступи Анатолія Солов'яненка в Метрополітальній опері в Нью-Йорку. У шостому числі того ж року вміщено звіти з концертних турне по Угорщині, Югославії, Канаді й Японії. Слідкуючи за "Орбітами", спостерігаємо й особливо успішні висліди виступів музичної молоді з України у міжнародних конкурсах і то передусім у мистецтві вокальному і скрипковому. Згадане шосте число приносить вістку про високе визнання, яке здобув київський струнний квартет на міжнародному камерному конкурсі в Будапешті.

На жаль, з тієї самої рубрики журналу вичитуємо й такі речі, про які можна було б сказати, парафразуючи слова поета: "з радістю журба обнялась". Маю на увазі репертуарний аспект у виступах деяких мистців і — особливо — ансамблів. З нього часом проглядає надто мала дбайливість за гідну репрезентацію української музичної культури, однаково давньої, як і сучасної. Прикладом, який яскраво ілюструє те, про що мова, може послужити участь Київського театру опери та балету в 16-ому Міжнародному фестивалі оперного мистецтва в Мадриді ("Музика", 1979, ч. 4). З виконавчого боку театр показався якнайкраще. Еспанська преса писала не інакше, як про тріумф, про неперевершене, глибоке і своєрідне відтворення. Рецензенти відзначали київських солістів Анатолія Кочергу, Людмилу Юрченко, Владилена Грицюка та інших, висловлювали захват хором і оркестрою під проводом Степана Турчака. Та погляньмо, що повіз до Еспанії столичний оперний театр Української Радянської Соціалістичної Республіки. Театр виконав три опери російських композиторів. Були це: "Пікова дама" Чайковського, "Хованщина" Мусоргського і "Катерина Ізмайлова" Шостаковича. З уваги на прийняті в цілому світі звичаї міжнародного музичного

спілкування таке повне знехтування творчості свого народу чи пак своєї республіки свідчить про стан рішуче аномальний. Вина тут, звичайно, не виконавців, а партійних керівників відповідальних за репертуарні напрямні оперних театрів в Україні. Щоб за 60 років радянської влади при наявності десятиків талановитих композиторів і при дії пів тузена добрих оперних театрів не можна було знайти одного путнього твору українського композитора гідного для міжнародного показу, то це свідоцтво повного банкрутства радянської репертуарної політики в Україні.

Час від часу на сторінках "Музики" з'являються більші статті, а то й цілі цикли статей, присвячених якійнебудь особливо важливій події чи проблемі. Під кінець 1977 р. такою подією було відзначення сторіччя від дня народження Миколи Леонтовича. Статті з цього приводу з'являлися буквально в кожному числі журналу на протязі всього року. В цьому без сумніву віддзеркалилася велика увага і особлива любов до цього композитора в найширших колах громадськості. У чому "немеркнуча художність" його музики — запитував музикознавець Микола Гордійчук ("Музика", 1977, ч. 6). І відповідав: "Передусім — у єднанні мистця з народом". "Композитор узяв від народу його пісню і повернув йому її образно збагаченою, художньо витонченою, оздобленою самоцвітами невичерпної на прекрасне творчої природи". В іншій статті (1977, ч. 2) цей же автор інформував про цінний, хоч досі мало досліджений документ, а саме "Пам'ятну книжку", яку Леонтович списував на протязі трьох місяців 1919 року. Музикознавець Марія Загайкевич відзначала дві помітні події: появу окремою книжкою збірки статей "Творчість М. Леонтовича" і виставу в Київському театрі опери-балету Леонтовича під назвою "Русалчині луки" — в оригіналі "На русалчин великдень" — у новій редакції та оркестрації Мирослава Скорика ("Музика, 1977, ч. 4 і 1978, ч. 2). В цілій низці інших статей порушено різні аспекти життя і творчої спадщини Леонтовича, — про місцевості, зв'язані з його біографією, юнацькі і шкільні роки, стилістичні ознаки його творів та питання їх інтерпретації, перегляд неопублікованих творів тощо.

На початку 1979 р. відзначено інше сторіччя, а саме з дня народження найстаршого з композиторів Станіслава Людкевича. У січневому числі журналу з'явилося кілька статей, прикрашених численними світлинами. Деякі з-поміж статей відзначаються своєю тонкою вникливістю в питання творчості і громадської постави композитора. Так, на початку своєї статті музикознавець Тамара Булат пише: "Життя, творчість і громадська діяльність С. П. Людкевича — унікальний літопис нашої музичної культури". І далі: "Усі, хто знають С. Людкевича, не можуть не відзначити

головного — властивого йому почуття особистої відповідальності за все, що діється в громадському житті”.

Подією, до якої редакція “Музики” поставилася з спеціальною увагою був сьомий з’їзд композиторів України, що відбувся в Києві у квітні 1979 р. (1979, ч. 3). Тут надруковано майже повністю звітну доповідь, яку виголосив голова правління Спілки композиторів України Андрій Штогаренко. Далі віднотовано голоси численних учасників з’їзду, зокрема й представників молодшої генерації композиторів Е. Станковича, І. Карабиця, О. Киви та інших. Слово голови Спілки було доволі оптимістичне, хоч і не без критичних зауважень. Говорячи про творчість українських композиторів в оперному жанрі він підкреслював, що вона значно активізувалася і становить в українській радянській музиці особливу сторінку. У зв’язку з тим, про що була мова вгорі, можна було б запитати Андрія Яковича: чому це не віддзеркалюється при закордонних виїздах оперних театрів України?

Не є таємницею, що однією з підвалин радянської культурної політики є опозиція, а то й ворожість до новітніх течій мистецтва. Ступінь чи пак наснаження цієї тенденції не завжди однакові. Бувало колись Ігоря Стравінського називали формалістом і декадентом, тепер він мало що не геній. Проте нехить чи бодай недовір’я до проявів музичного модернізму західноєвропейського типу були й залишилися до сьогодні. На сторінках “Музики” це виявляється, з одного боку, критичними статтями чи зауваженнями, а з другого, браком інформації про те, що на музичному відтинку діється у світі. Тим часом цікаві речі відбуваються хоч би в сусідній Польщі на щорічних музичних фестивалях сьогочасної музики (відомі в усьому музичному світі “Варшавські осені”). Новітні течії пробиваються в музичному житті Югославії. Читачі “Музики” не одержують навіть сухих інформацій про події у згаданих “соціалістичних країнах”, не кажучи вже про Німеччину, Францію чи Америку. Щобільше, навіть те, що діється під самим боком редакції, не попадає на поле її зору. Творчість київської авангардної групи, про яку писав і німецький “Мельос”, і американський “Мюзікал квортерлі” і навіть “Нью-Йорк таймз”, для “Музики” ніби не існує. Правда, об’єктивність вимагає від нас ствердити, що — хоч догматична настанова до модернізму — стала, але останнім часом позначаються на цьому відтинку деякі зміни. Там, де раніше було повне засудження авангардних творів і композиторів, яке виявлялося не раз лайкою і доносом, тепер підхід куди спокійніший, а критика зрівноваженіша й діловіша. Одним із зразків саме такого трактування є стаття про Арнольда Шенберґа в третьому числі “Музики” за 1978 рік. Іншим є стаття про алеаторику, один з суттєвих компонентів сьогочасних авангардних течій, що включає в музичну творчість принцип

випадковості і стихійності (1979, ч. 4).

В "Музиці" за травень-червень 1978 р. надруковані текст і музика гімну Української РСР. У ньому на самому початку співається, що Україна "між рівними рівна, між вільними вільна, під сонцем свободи, як цвіт розцвіла". На превеликий жаль, музична культура — одна з тих царин культурно-громадського життя України, в яких нерівність виявляється з повною силою і брутальністю. Зачати б від зовнішніх, проте виразно престижєвих проявів. Приїздить у столицю Української РСР велика група естонських музик. На місці їхньої зустрічі з київськими музикантами вгорі два великі транспаранти: один естонською мовою, другий — російською. Прибувають у Київ численні гості, учасники десятиденного мистецького фестивалю "Київська весна" (цього року сьомого). Дівчата в народних одягах несуть їм назустріч транспарант з написом:

Привет участникам фестиваля искусств "Киевская весна".

У щоденній практиці спостерігаємо тенденцію до повної, надмірної залежності музичного життя України від усього російського. Це починається вже від перших кроків музичного виховання. Знайомимося з програмами лекцій-концертів для шкільної молоді. Російська музика домінує в них беззастережно. Подібне явище в програмах більшості публічних концертів солістів і ансамблів. Про становище в репертуарі оперних театрів була мова вгорі. Окремим творам українських композиторів, особливо, коли вони вирізняються своєю оригінальністю, доводиться роками чекати на своє перше виконання. У різних варіантах повторяється те, про що ще 1965 р. писав Іван Дзюба ("Інтернаціоналізм, чи русифікація?"): "Молодий український композитор Леонід Грабовський, якого Д. Шостакович назвав у числі найоригінальніших композиторських талантів, протягом ряду років не може добитися виконання своїх новаторських творів на Україні в той час, як вони охоче виконуються провідними виконавськими колективами Москви й Ленінграду".

На сторінках "Музики" у статтях різного типу знову і знову подибуємо вислови славословія і чолобитія у бік "великої", "славної", "могутньої" російської музичної культури. У читача може виробитися переконання, що всі музичні дороги в минулому і сьогочасному вели і ведуть до Москви. З цих же сторінок (1978, ч. 3, ст. 22) можна довідатися, що "Концертна симфонія" Дмитра Бортнянського це "перший з відомих нам російських творів цього жанру". Скажемо врешті, що води до криниці доливає видавництво під назвою "Музична Україна", видаючи чимало своїх книжок, між ними і шкільні посібники, російською мовою.

Перегортаючи сторінки журналу, надibuємо музичні додатки, які з'являються регулярно в кожному числі. Це майже завжди повні чотири нотні сторінки творів, призначених здебільшого для широкого вжитку. Їхня фактура, особливо вокальна, легка й приступна для виконавців. Велика більшість з них написана на два-три голоси з інструментальним супроводом, менше для повного чотириголосого хору, ще менше сольоспівів з фортепіаном. Чисто інструментальні твори появляються рідко, це такі виняткові речі, як фортепіяновий прелюд Леонтовича, твори для бандури, для троїстих музик тощо. За змістом перше місце мають т. зв. радянські пісні ("Голос Ілліча", "З нами всюди Ленін", "Партії високії орбіти"). Проте є чимало пісень з тематикою загальнолюдською, передусім ліричних, написаних талановито і з смаком. Є врешті кілька обробок народних пісень.

Впадає в око те, що редакція журналу, яка в текстах до своїх пісень до цього часу задовольнялася мовою Тараса Шевченка, тепер, на десятому році видання, почала тут то там вводити мову Олександра Пушкіна. У другому числі журналу за 1979 рік російською мовою надрукована "Тальяночка", слова С. Єсеніна, музика В. Губаренка. Наступне число принесло пісню на слова Т. Волгіної "Россия, старшая сестра". Там сказано між іншим:

Цветет заря над северной равниною,
над голубым Кавказом,
над волной Днепра.
Ты собрала сестер в семью единую,
Россия, старшая сестра.

Далі мова про те, як любо сестрам жити з Росією, про вічну незрушну дружбу народів трудової сім'ї тощо. Музику до цього тексту написав композитор завжди жвавий до того роду завдань і до того роду тем: Аркадій Дмитрович Філіпенко.

Вертаючись ще раз до тексту пісні, зауважимо, що мова про "старшу сестру" в фаховому музичному журналі, та ще й в органі Міністерства Культури і Спілки композиторів, справляє враження неповажне. Саме українські музики 17 і 18 сторіч несли співацьку й хорову культуру в Росію і закріпили на цьому терені основи для пізнішого самобутнього розвитку. Між цими музиками були такі визначні композитори, диригенти й співаки, як Микола Дилецький, Марко Полторацький, Тимофій Білоградський, Василь Трутовський, Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Артем Ведель. Про вплив українських музик на музичне життя Росії писав колись К. Харлампович, а в новіших часах такі визначні російські музикознавці, як Борис Асаф'єв, Юрій Келдиш та інші. Отож: хто старший, а хто молодший?

Залишилося ще одне питання, а саме вживання літери "r".

Саме музична публіцистика і музикознавство — терени, на яких за цією літерою не тільки тужать, але на яких вона прямо конечна. Вже в згаданій угорі "Граматиці музикальній" Дилецького вжиті поруч літери "г" і "ґ". 1970 р. в Києві з'явився зразково виданий рукопис "Граматики" з 1723 р., в якому знаходимо: голос, грати, граматика — і фуга, органіста, регула, ліга, елеганція. Тепер можемо тільки співчувати авторам і редакторам київської "Музики", що їм доводиться з чеського композитора і теоретика Алойза Габи, робити Алойза Хабу, з німецького композитора Павля Гіндеміта, Пауля Хіндеміта, що вони неспроможні відрізнити початок прізвища Гайдна від Гріга, Генделя від Габріелі, Гофмана від Гранадоса і т. д. Не можуть виписати такої простенької скали: ц д е ф г а г ц, ані вживати таких тонаційних означень, як г-моль, ґ-дур, при яких вони за кожним разом примушені вдаватися до латинської абетки або до давніх довгих сольмізаційних назов: "сольдіез мінор", чи "сі-бемоль мажор". Одне слово: в писаннях про музику літера "г" іде на вагу золота і брак її в радянських виданнях відчувається дошкульно.

Підсумовуючи розгляд київської "Музики" за ціле десятиліття, треба сказати, що її сторінки досить обтяжені матеріалами на послугах ідеології і політики. Бувають тенденційні і тим самим неправильні наświetлення й інтерпретації. У деяких ділянках виразно видно диспропорцію. Так, увага до передових сьогочасних течій у світі надто мала, зате до проявів музичної самодіяльності суто льокального значення, порівнюючи, надто велика. Проте пильний читач знайде на сторінках журналу чимало корисних та цікавих інформацій, досліджень, міркувань і думок на суто музичні теми, насамперед з минулого і сьогочасного української музики. Для майбутнього історика це джерело, без якого йому ніяк не обійтись.

Початок 1970-их років приніс відродження київського музичного журналу. Якби початок 1980-их приніс його перехід на щомісячну появу, то редакторам і співробітникам це була б велика полегша, а не менша радість для тисячних кіл читачів.

Про Воркуту, голод та проблеми самооборони народу

Мирослав Прокоп

Костюк Григорій. ОКАЯННІ РОКИ. ВІД ЛУК'ЯНІВСЬКОЇ ТЮРМИ ДО ВОРКУТСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ (1935-1940). Торонто (Діялог), 1978, 164 ст.

Гришко Василь І. УКРАЇНСЬКИЙ "ГОЛОКОСТ". 1933. Нью-Йорк — Торонто (Добрус-Сужеро), 1978, 128 ст.

Як мотто до своїх спогадів Григорій Костюк поставив слова Хвильового: "Спогади завжди тривожать, і на їхньому фоні дійсність становиться яснішою". Проте в нашій дійсності тривожать не тільки спогади, але й свідомість того, що їх так мало, як мало в нас теж документальних чи дослідних праць, що давали б сперте на першоджерела свідчення про трагедії нашого народу, кризь які він проходить впродовж десятків років під владою російських більшовиків.

Як воно не дивно, але не зважаючи на те, що ворог планоно знищує історичну пам'ять українського народу, фальшує або замовчує його історію і таким чином створює умови, в яких виростають покоління, що не мають уявлення про важливі і часто трагічні або величні події минулого свого народу, ми ті події документуємо теж недостатньо. Ледве чи існує інший народ в Європі, який зазнав би таких страшних знищень своєї матеріальної і духової культури за останнє шістдесятріччя, отже за порівняно короткий час, як саме українці, але правда про це мало кому у світі відома. Звичайно, важко рівняти наші об'єктивні можливості дати про себе знати світові такою мірою, як цього, наприклад, досягли євреї, — тим не менше видається неприродним те, що під час, коли про їхню трагедію в умовах німецької окупації написано тисячі книжок, показано чимало фільмів, про знищення шести мільйонів євреїв викладають сьогодні в школах багатьох країн, про це постійно нагадує міжнародна преса, — у світі майже зовсім тихо й глухо про такі українські "голокості", як зумисне zorganizований Москвою голод в 1933 році, або поголовне винищування української інтелігенції в 1930-их роках. Немає сумніву, що в такому ненормальному

становищі існує також наша власна вина.

Тому треба вітати появу книжки споминів Григорія Костюка та працю Василя Гришка про голод 1933 року та про нищення української провідної верстви. Свого літописця та дослідника ждуть ще Печора, Колима, Норильськ, пермські та мордовські табори, степи Казахстану.

Спогади Костюка — це розповідь лише про Лук'янівську тюрму в Києві та про копальні вугілля на Воркуті і про воркутський концтабір, але власне з тими поняттями пов'язана доля тисяч українських патріотів чи просто людей української крові. Ці люди стали в'язнями концтаборів СРСР ще до того часу, коли подібна ганебна інституція з'явилася в гітлерівській Німеччині, а українських та інших політичних в'язнів московські більшовики призначили на тортури і знищення раніше, ніж німецькі нацисти придумали газові камери. Особливе пожнив'я смерти принесла нам Воркута. А проте, як відзначає автор, про неї майже зовсім немає української мемуаристики і чужинецька документація також не багата. Спогади Костюка мають піонерський характер.

Літературного критика і лектора української літератури Григорія Костюка органи НКВД заарештували і посадили в Лук'янівську тюрму в листопаді 1935 року за те, що він, мовляв, разом з Григорієм Епіком, належав до нелегальної української терористичної організації, що він готував замах на консула польської держави, що, взагалі, провадив контрреволюційну діяльність. Зайво додавати, що всі обвинувачення були липові, як вигаданими були теж "справи", що їх виготовляли органи НКВД проти інших українських діячів культури. На підставі таких придуманих "злочинів", т. зв. "особое совещание" НКВД в Москві заочно засудило Костюка на 5 років таборів та вислало на невільничу працю в шахтах Воркути. Там у 1938 році йому пробували накинути нову "справу" у зв'язку з голодівкою групи троцькістів, але пізніше цю провокацію занехаяли.

На сторінках спогадів Костюка з'являється ціла галерея відомих і невідомих учасників українського відродження 1920-их років, діячів культури, науки, політики, які в процесі погрому української інтелігенції наступного десятиріччя потрапили під колеса знищувальної машини московсько-більшовицького терору. Їх обвинувачували в тому, що вони начебто роками вели антирежимну діяльність, спрямовану на підриг радянської системи. За сценарієм НКВД та діяльність завжди велася в організованих формах. Таким чином Микола Зеров, Павло Филипович, Марко Вороний, Ананій Лебідь були учасниками "націоналістично-терористичної організації" під проводом Зерова; голова катедри марксизму-ленінізму Нирчук і доцент Ювченко творили "троцькістсько-націоналістичний бльок"; секретаря Всеукраїнського Центрального Виконавчого

Комітету, члена ЦК КПУ Панаса Буценка, судили за приналежність до "української фашистської організації", до якої, мовляв, належав теж колишній голова уряду УРСР Панас Любченко, колишній народний комісар фінансів СРСР Григорій Гринько, літератор Андрій Хвиля та інші. Серед українських в'язнів були також такі, які одержали присуди за співпрацю з СБУ, за участь в українських дореволюційних організаціях і под.

Переконувати слідчих, що такі обвинувачення були безпідставні, що вони придумані самими органами НКВД, не давало результату, бо як пише Костюк, присуди були давно передришені. Крім цього, самі заарештовані були паралізовані атмосферою всеохопного страху, що тоді панував в СРСР, а небезпека тортур та турбота за долю рідних, що опинялися в ролі закладників, фізично і духово ламали арештованих. В таких умовах більшість з них зізнавалися до вигаданих злочинів та зізнавали на інших. Костюк наводить один приклад такої особистої трагедії. Йдеться про зізнання Григорія Епіка, з якими автора познайомив слідчий. Костюк пише:

То був трагічний самонаклепницький, просто несамолюбивий своєю божевільною вигадкою лист Григорія Епіка до Народного комісара внутрішніх справ УРСР Всеволода Балицького. Листа написано перед судом, від якого, стероризований докраю письменник чекав розстрілу... У цьому трагічному людському документі Григорій Епик просив голову ГПУ-НКВД повірити йому, що він усе пише широ. Пише, мовляв, тому, що тільки тепер зрозумів, що його та його однодумців діяльність була розбійницькою і терористичною. За цю діяльність вони заслуговують, щоб їх було знищено, як скажених собак. Він не просить помилування. Він тільки хоче, щоб повірили в його шире каєття.

Правда, каєлися не всі. Автор відзначає, що були й такі, які відмовлялися показувати на інших, а навіть самі не признавалися до ніякої вини.

Розповідь Костюка приводить до деяких думок про минуле, що не втратили актуальності сьогодні.

Поперше, обвинувачуючи діячів української культури в організованій терористичній діяльності чи взагалі в будь-якій організованій дії, керівники НКВД прекрасно знали, що такої діяльності не існувало. Але на початку 1930-их років ще не можна було хапати людей за саму лише працю в галузі культури чи науки. Для того треба було чогось більшого, потрібна була "організація". Крім цього, слід думати, що аранжери погрому вважали, що в умовах ліквідації українізаційної політики і нищення на початку 1930-их років фізичної та духової субстанції народу, інстинкт самозбереження мусів був підказувати українській інтелігенції чи взагалі українській людині думку про потребу організувати опір. Дискусійним, проте, лишається питання про можливості організації

в умовах масового превентивного терору.

Подруге, не можна позбутися враження, що масовий погром в Україні, що почався вже на переломі 1920-их і 1930-их років, застав тодішні українські керівні кадри зовсім неприготованими. Коли ми часто говоримо про те, що революція 1917 року захопила наш народ, зокрема його провідну верству зненацька, то це в неменшій мірі характеризує події наступного десятиріччя. Це однаково стосується до української національно-демократичної інтелігенції того часу і до національних кадрів КПУ. Вистачить читати приступну сьгодні документацію про Спілку визволення України (і то не тільки типу студії Гелія Снегіррова), щоб прийти до переконання, що ті, з чиїми іменами СВУ пов'язана чи кому її пришивали більшовицькі судді і прокуратори, далеко не усвідомлювали серйозности загрози, що тоді зависла над їхніми головами і над усім народом. У людей і в гуртах, що тоді творили кадри української національно-демократичної інтелігенції, важко дошукатися ясних плянів того, що треба робити в умовах панівної комуністичної диктатури. Коли взяти це до уваги, то з перспективи десятиріч зовсім неістотним видається сьгоднішній спір про те, в яких розмірах діяла СВУ і чи діяла взагалі, а суттєвим залишається те, що коли говоримо про тодішню нашу національно-демократичну інтелігенцію, виролу в традиціях дореволюційних українських партій, то тут маємо справу із щирими українськими патріотами, які прагнули добра своєму народові, але не мали суверенної концепції української політики, значить, не давали реальної альтернативи до того, що проповідували українські діячі УРСР.

Але, як пізніше показалося, також ті українці, які стояли на радянській плятформі, не мали далекоюсяжних плянів. У половині 1920-их років вони схопилися за ведену органами партії політику українізації як відміну української "органічної" праці, і її безперечно використали для часткового національно-культурного відродження. Але недостача солідарности між ними самими, завдяки чому Москва могла ліквідувати українські комуністичні кадри їхніми власними руками, показала ілюзорність і безперспективність такої "органічної" української політики. Адже, подібно, як тепер, КПУ була тоді "невід'ємною" частиною КПРС, і всі конфлікти за правильність "генеральної лінії" партії, уся боротьба з "правими" чи "лівими" ухилами переносилися теж на Україну і там ділили українських офіційних діячів. Навіть там, де наявно йшлося про оборону українських національних інтересів проти заходів російського великодержавного шовінізму, ті діячі не зуміли йти спільним фронтом, не усвідомлюючи, що Москва їх усіх призначила на знищення. Трагічними, але й вимовними в цьому слід уважати напади Скрипника і його співробітників (Гірчак!) на Хвильового чи боротьбу між різними українськими літературними течіями, а нічого вже казати про

поведінку і пізнішу трагедію людей типу Затонського чи Панаса Любченка.*

Отож, коли в 1930-их роках прийшов генеральний погром української інтелігенції і коли люди признавалися в найфантастичніших провинах, коли днями й ночами ждали арештування, коли пасивно йшли на знищення, то це діялося не лише тому, що терор НКВД був безоглядний та що атмосфера страху була всеохопною, але в неменшій мірі тут діяло й те, що в обличчі масового наступу з Москви, українська провідна верства різних напрямів опинилася без керми і вітрил програмово-політично та фізично-організаційно. Це був стан трагічної безборонности тисяч супроти північного спрута, що схопив їх у свої шупальця. Цю свою безборонність вони самі усвідомлювали — правда, доволі пізно. Нарікав Костюкові згадуваний уже колишній секретар Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Буценко: "Причина в нас самих... Ми виявилися нікудишніми політиками. Ми не зуміли гарантувати безпеки своєї і свого народу..." А інший партійний діяч, Башловка, — за свідченням Костюка — казав: "Ми вступили в жорстоку і темну добу, коли революція починає пожирати своїх власних дітей... Нема більше гордих і відважних. Ми стали ніби паралітиками..."

А коли концепції та інструментів самооборони не було в провідної частини народу, — щобільше, коли заламалася сама воля опору, — то не могло їх бути також у народних мас. У зустрічі з плявовою політикою Москви на Україну це мусіло привести до українського "голокосту".

Свій книжці Гришко дає назву "Український 'голокошт' 1933", але масове народовбивство, що його вчинила Москва в Україні, часово не обмежувалось одним роком. Тому автор слушно говорить про три фази трагедії українського селянства, що почалася в 1929 році і тривала принаймні чотири наступні роки. Це, насамперед, була т. зв. ліквідація куркуля як кляси (1929-1931), жертвою якої впало приблизно 1,2 мільйона осіб, серед яких були найбагатші і найефектовніші хлібороби, при чому частина з них розбагатіла під час НЕПу завдяки політиці самої партії. "Розкуркулювання" перетворилося на народовбивство, поскільки частину голів господарств, що походили з т. зв. ворожих кляс, зразу фізично ліквідували, а інших посилали на каторжні роботи, відриваючи їх від засланих родин.

---

* У монографії про Скрипника (Микола Скрипник. Мюнхен, Сучасність, 1972), Іван Кошелівець ставить питання як можна пояснити боротьбу Скрипника проти Хвильового й Шумського, програма яких "була його власною". Пояснити це можна хіба тим, що незалежно від того, що Скрипник був людиною небуденного формату, він теж не мав ясного плану української політики в умовах російського наступу.

Друга фаза "голокосту" — це т. зв. боротьба за хліб уже в колгоспах в 1932 році. Жертвою цієї трагедії впали вже сколективізовані селяни (70% усього селянства в 1932 році), які в результаті руйни, що її принесла колективізація, не були спроможні виконати високих достав сільськогосподарських продуктів, що їх вимагала партія. Третьою фазою "голокосту" став сам голод другої половини 1932 і 1933 років, в якому згинulo від 3,6 до 4,8 мільйона селян України.

Гришко вказує на те, що, хоч колективізація проходила під гаслом соціально-економічної перебудови країни, в Україні вона мала виразні прикмети національно-політичного погрому. Поперше, селянство України було головним бастионом українства і воно постачало кадри для українізації зрусифікованого міста. Подруге, колективізація велася в акомпаньяменті атак проти "українського буржуазного націоналізму", за який зрештою тоді організували погром української інтелігенції, також із середовища КПУ. Гришко пише про "історичну провину і кару українського комунізму", який у 1917-1921 роках звів українські революційні сили на манівці утопійного інтернаціоналізму.

Але справа не тільки в минулих роках революції і не в самих тільки українських комуністах, вина яких, звісно, безспірна. Автор стверджує той відомий факт, що в 1932 році, коли Москва вимагала високих хлібоздач, українські комуністи просили про їх заниження. Це правда. Але правдою є й те, що два роки раніше вони не протиставилися знищенню т. зв. куркулів, а згодом середняків, на плечах яких спочивала сила української хліборобської класи та української економіки.

Дехто може тут поставити питання, що, мовляв, у той час люди могли зробити, як могли вони в тодішніх умовах організувати свої сили і протиставитися Москві. Відповідь на це питання не легка. Насамперед, треба застерегтися, що тут не йдеться про те, щоб сьогодні кидати обвинувачення на адресу тих, хто пройшов крізь пекло московського погрому того часу. Поза тим, минулого не завернути, а сьогоднішні рецепти широкого народного опору могли бути тоді непридатні. Але те, що видається непростимим, це брак самої думки чи концепції української політики, яка віддзеркалювала б українські національні інтереси. Тих інтересів не можна було утотожнювати з т. зв. пролетарським інтернаціоналізмом чи з українсько-російською спілкою, — як не можна цього робити також сьогодні. З другого боку недостатнім було теж саме гасло "геть від Москви", особливо тоді, коли сам автор швидко від нього відмовився. Воно могло хвилево мобілізувати маси, але не могло стати тривалим семафором-маяком.

Так само не могла вистачити тоді більша чи менша орієнтація українських національно-демократичних елементів на еміграційні

чинники УНР, бо в тогочасних умовах з цим пов'язувалися надії на інтервенцію, а до неї Захід не готувався; крім цього, вона не могла з'єднати навколо себе широкі кола суспільності. Тим не менше незрозумілим видається, чому на переломі 1920-их і 1930-их років не створено в урядових колах УРСР, особливо між видатними партійними керівниками, і людьми з-поза тих середовищ, передусім діячами культури і науки, якоїсь спільної концепції самооборони. Не знаємо теж спроби з їхнього боку перестерегти селянство перед назріванням катастрофи. А втім для здійснення "голокосту" на українському селі Москва насамперед розшарувала, поділила селян на ворожі класи, в результаті чого до знищення "куркулів", а то й "середняків" прикладали свої руки також бідніші українські колгоспники, які несповна два роки згодом самі вмирали голодовою смертю. Але такого обороту справ не передбачили ні вони самі ні тодішні провідні кадри нашого народу.

На закінчення ще про питання організованого опору чи самооборони народу взагалі. Російський письменник і дисидент, Лев Копельов свідчить ("И сотворил себе кумира". Анн Арбор [Ардис], 1978), що весною 1930 року під час перших вивозів "куркулів" і "підкуркульників", в Україні прокотилася хвиля селянських заворушень, мали місце вияви розпучливого опору широких мас селянства (Миргородщина), а Гришко згадує "бабські бунти" та стихійні бунти всього населення. Отож цілком безборонно українські селяни до московського насильства не поставились. Але йшлося там про окремі відрухи, про стихійні вибухи гніву і опору, а не про плянову і координовану самооборону населення. Плянувати самооборону і здійснювати її українські селяни могли хіба на початку колективізації, коли вони були ще фізично здорові і морально не розбиті і, очевидно, при умові співпраці з керівними колами тодішньої України. Коли б це сталося, ледве чи колективізація обійшлась би нам такими страшними, в більшості безборонними жертвами.

Про одну форму організованого опору говорить у своїх спогадах теж Костюк. У жовтні 1936 року група політичних в'язнів-троцькістів, приблизно 400 осіб, почали на Воркуті голодівку та страйк, висуваючи ряд домагань до адміністрації табору, зокрема відокремлення політичних в'язнів від кримінальних злочинців, поліпшення харчування, дозволу на постійне листування з рідними, передплати газет і журналів та под. Голодівка тривала 130 днів і принесла учасникам голодівки здійснення багатьох із їхніх домагань. Проте, під час нової хвилі терору НКВД весною 1938 року, учасників голодівки розстріляло. Коли однак взяти до уваги, що масові розстріли в'язнів проваджено тоді в різних таборах, отже, незалежно від спротиву, то слід прийняти, що троцькістів були б знищили також тоді, коли б вони голодівки і страйку не організу-

вали. У своїй книзі споминів відомий російський дисидент Владімір Буковський каже, що за часів Сталіна в самому лише Норильську гинуло протягом однієї зими 10-20 тисяч політичних в'язнів. (Vladimir Bukovsky. To Build a Castle. My Life as a Dissenter. Лондон, 1978, ст. 30-31). Про їхню самооборону не знаємо.

Організований опір, себто страйки і заворушення, в конц-таборах СРСР мав місце на початку 1950-их років. Ініціаторами цих акцій були головним чином члени ОУН і вояки УПА. Чимало з провідників тих страйків загинули. Але Солженіцин та інші чужинці стверджують, що тільки завдяки організованості колишніх учасників українського визвольного підпілля пощастило зламати терор кримінальних злочинців, що їх адміністрація таборів нацьковувала на політичних в'язнів. Завдяки тому політичні в'язні здобули теж деякі права чисто побутового характеру. Окремим досягненням був відгук, який така постава українських політичних в'язнів здобула в сторонньому світі.

Останніх 60 років нашої історії, як і давніше минуле, повчають, що найбільших утрат ми зазнавали в час, коли самооборони чи боротьби було найменше. Клясичним прикладом того є наш "голокост" 1933 року або, з другого боку, масова загибель українських полонених у німецьких таборах в перші місяці німецько-радянської війни. В обох випадках фізично знесилені і духово зламані люди не могли організувати опору. Вони гинули здебільша без боротьби, за їхню смерть нічим не заплатила ані Москва, ані німецькі нацисти. В балансі прагнень нашого народу до національної, політичної та соціальної свободи — це в дослівному та переносному значенні мертва позиція, а для стороннього світу невідома величина. Чисельно тих жертв ніяк не можна рівняти з тисячами чи хай навіть сотнями тисяч українців, які згинули чи то під час української революції та Визвольних Змагань 1917-1921 років, в лавах ОУН, УПА та інших організованих, легальних або нелегальних українських формаціях останнього шістдесятріччя. Ті формації, їх боротьба, а разом з цим надбання духової культури народу — це живі свідки його існування і його життєздатності. Капітал, що його творять такі моральні категорії, як традиція, живий приклад особистого героїства учасників фізичного і духового змагання, політична думка, організованість, — отже, усе, що українці здобули в процесі боротьби під час революції, у міжвоєнному періоді і під час війни — це надбання, без яких немає нації.

Хоч який болючий був для нашого народу погром, що його вчинила Москва в Україні в 1972 році і проводить досі, ніхто не буде сумніватися, що без руху опору в Україні ми були б дуже вбогі; що те, що досі зробили діячі того руху великою мірою піднесло питому вагу українства на батьківщині і за кордоном; що ті люди, виховані в умовах комуністичної диктатури, поставили своїми ідеями,

програмою і діяльністю українську проблему перед світом у нових вимірах. Про українців у Воркуті, Колімі чи Норильську світ, і, що важливіше, широкі маси нашого народу знають хіба з індивідуальних розповідей тих, хто врятувався. Інакше з діями руху опору наших днів чи з в'язнями Мордовії або пермських таборів. Своїми діями вони змусили про них заговорити широкі кола людей в самій Україні, у керівних колах СРСР та на Заході. Правда, цей факт завдячуємо також тому, що сьогодні СРСР не є таким закритим для стороннього світу, як був у період Сталіна. Але і в умовах сучасного СРСР, без українського руху опору існувала б порожнеча в найновішому періоді нашої історії, а в сторонньому світі про нас мовчали б.

Між тоталітаризмом і демократією, між еволюцією і революцією

Анатоль Камінський

ЯКИМ «КЛИНОМ»?

Перед нами стоїть насамперед завдання підготувати, викликати і провести антитоталітарну революцію взагалі, а в дальшому забезпечити її розвиток у напрямі, згідному з нашими національними інтересами.

Повернімось, отже, до питання, як треба "клин клином вибивати". Ще в 1938 р. Крейн Брінтон (Crane Brinton) у своїй "Анатомії революції" писав, що в міру того як революція йде вперед, у ній остаточно перемагає той, хто краще організований і радикальніший — програмово і методично. Аналізуючи "великі революції" минулого, починаючи із французької 1789 р., він зокрема ширше зупинився над Лютневою і Жовтневою російськими революціями, знаходячи в останній потвердження своєї тези. І дійсно, Жовтнева революція була продуктом успішно організованого замаху найрадикальнішого крила російської соціал-демократії, більшовиків. Але було б помилковим теж в методичному відношенні розглядати обидві російські революції на одній площині. Лютнева революція була дійсно революцією спонтанного, "нормального" типу, але Жовтнева — була звичайним *coup d'etat*, тобто замахом, який відбувся вже на тлі революційного процесу, започаткованого Волинським полком і міськими масами Петрограду. Жовтнева "революція" може правити за приклад не лише непогано організованого замаху (до речі, доволі легкого, на тлі тодішнього загального розгардіяшу в інших революційних середовищах), але теж як і приклад того, як і на які манівці можна звести весь революційний процес уже після вибуху самої революції.

---

*Дальші статті з серії "Між тоталітаризмом і демократією, між еволюцією і революцією". Перші статті були вміщені в "Сучасності" 1979, ч. 12 і 1980, ч. 1.

Але незалежно від оцінки давніших революцій, зокрема Жовтневої, було б великою помилкою вважати, що за всяких революційних умов привілей успіху залишається виключно за тоталітарного типу організаціями поскільки вони, мовляв, краще, міцніше зорганізовані, радикальніші та безоглядніші.

Поперше, історичний досвід показує, що не завжди тоталітарні формації сильніші організаційно чи тим більше політично; подруге, нетоталітарним формаціям ніщо не перешкоджає бути добре зорганізованими і стосувати такі радикальні засоби. І нарешті: в той час, коли перемога тоталітарних організацій автоматично веде до встановлення диктаторського, авторитарного режиму з усіма його негативними прямими й побічними наслідками, цієї небезпеки немає в випадку демократії.

Передусім демократична програма не виключає аж ніяк, а навпаки вимагає з неменшою гостротою потреби і наявності злютованої революційної організації. Організованість, стрункість, радикальність і бойова дієздатність не сміє зменшуватися в будь-якій мірі "програмовою демократичністю". Розуміти ці справи інакше — означало б те саме, що, напр., уважати, що всякі диверсійні та інші спеціальні відділи (commandos) демократичних держав мали б бути а priori гірше вишколені і впоряджені та менш боєздатні, між їхні відповідники в тоталітарних країнах. А чейже й припустити таку закономірність — було б цілковитим безглуздом. Передусім, треба вказати на історичний досвід революційної боротьби і боротьби взагалі власне в умовах тоталітарних систем, який ми мали дотепер. Пригадаймо, що проти німецького тоталітаризму в Західній Європі боролися якраз демократичні сили поодиноких народів і навіть у Франції роля комуністичних підпільних і партизанських формацій була другорядною. При тому французькі і інші підпільні чи партизанські групи, які були під демократичним керівництвом дуже часто були не гірше, а навпаки краще зорганізовані і боєздатніші, ніж комуністичні. В інших народів роля тоталітарного, лівого елемента — була мінімальною або жадною. На Сході Європи поза Югославією (де Тіто зумів був здобути для себе при допозі своїх радянських і західніх альянтів своєрідну домінуючу позицію) ситуація була подібною: німецького тоталітарного клина вибивали національними демократичними клинами, а не тоталітарними.

Це, зрештою, виходило вже з самого ідейно-політичного і навіть морально-етичного противенства цих двох світоглядів — демократичного і тоталітарного, — і протиставлення їх у боротьбі творило теж загально-програмову суть цієї боротьби та мобілізувало до неї маси.

Пригадаймо, що навіть у Радянській армії під час Другої

світової війни не лише толерувались, але виразно "підсичувалися" чутки і вістки про зміни, які мають прийти після війни і які виразно мали б іти лінією "демократизації".

Цей світоглядово-програмовий багаж демократичного, західнього світу аж ніяк не впливав на зорганізованість і радикальність ведення війни і боротьби з його боку.

Різниця в засобах між нетоталітарними формаціями з демократичною програмою і тоталітарними рухами полягає однак у тому, що коли перші стосують всі ці засоби й методи проти ворога, то тоталітарні формації стосують їх теж і проти політичних чи ідеологічних противників у своїй спільноті, поскільки вони як правило переносять поняття ворога і на своїх інакодумців, чи й "неутральних і не заангажованих з ними земляків. У випадку тоталітарних рухів це означає не лише двоподіл спільноти, але й часто братовбивчу, внутрішню війну з усіма наслідками після її закінчення, включно з погвалтуванням політичних і громадських прав, встановленням поліцейного режиму, "власних" концтаборів і т. п. "місць ізоляції" тощо.

У нас, у той час — 1942-1945 — склалося так, що якраз найбільше загострення боротьби з обома тоталітарними окупантами — німецькими і російськими — збіглося з повним програмовим переставленням визвольних формацій — ОУН — УПА — УГВР — на виразно демократичні позиції. І це не лише не позначилося негативно на самій організаційній і оперативній дієздатності цих підпільних формацій, але навпаки, поширило масштаби визвольної боротьби і ствердило її революційну базу в народі. Показалося, що якраз процес демократизації революційного руху тих часів, сприяв скріпленню та інтенсифікації самої боротьби.

Але проблема революційної боротьби — це справа не самої політичної програми, але теж — і передусім — питання психології і настанови даної групи і спільноти. Демократичним елементам, які легально діяли в умовах польської окупації на Західніх Землях ніщо не перешкоджало включитися в революційну боротьбу під час Другої світової війни, як це зробили їхні відповідники в Західній і Центрально-Східній Європі. Вирішальним в тому, що сталося, не була їхня демократична програма і переконання, але їхня психологічна настанова, яка їх здемобілізувала і більшу половину з них загнала на службу окупаційному режимові. Лише одиниці, такі, як, напр., посол польського союму Василь Мудрий, включилися в революційну, підпільну боротьбу проти німців.

Взагалі весь комплекс боротьби, опору, активної самооборони — це насамперед справа кожночасної психології даного народу, тобто його волі і послідовного, твердого й

неухильного прагнення змагатися за свої права. Говоримо тут не про такі спорадичні вибухи, як недавно в випадку смерті Володимира Івасюка. Значення їх величезне, потрібний теж постійний, послідовний, щоденний тиск народу на режим у його боротьбі з цим режимом за українську школу, мову, ясла, культуру, становище, вплив і т. д. — одне слово за кожне українське слово, за кожну українську позицію, за кожний квадратний сантиметр української посілості. Лише при наявності такого масового тиску нашого суспільства, який впливатиме з його активної психологічної настанови, ми будемо здатні оборонити наш стан посідання, перетривати сучасний кризовий для нас час та в дальшому витворити кризову ситуацію для ворога.

А було б дуже небезпечно прикривати очі на наш кризовий стан. Передусім мусимо бути свідомі того, що наш народ став об'єктом терористичної профілактики з боку російського окупантського режиму, метою якої є постійно не допускати до вирощення української громадської та політичної еліти. На зміну масовому, геноцидально-фізичному теророві кінця 1920-их і 1930-их та 1940-ових рр. сталінського періоду, прийшов тепер витонченіший, селективний терор нео-сталінського покрою, який, не обмежуючися на постійних репресіях, що-якийсь-час стинає голови українській провідній верстві, що наростає, в усіх ділянках народного життя. Ця практика нагадує систему "одного на двадцять", що її недавно розпрацював і розголосив американець Роберт Ардрі, автор "Африканської генези". Досліджуючи Корейську війну, Ардрі ствердив, що однією з найпильніше хоронених таємниць були матеріали, які стосувалися до вивчення причин, чому в тій війні не було практично жадних утікачів з китайського полону. Виявилось, що причина була в тому, що китайці, після детального вивчення всіх полонених, вибрали серед них кожного двадцятого, тобто 5% — тих, які виказували провідницькі прикмети і їх окремо ізолювали та суворо охороняли.

Це правило, "один на двадцять", діє теж і в зворотному напрямі: мабуть, це не випадок, що члени КПРС в СРСР становлять теж 5-6% усього населення (16 міл. на 262 міл. населення = 6.1%, в УРСР на 50 міл. припадає 2.800.000 членів КПУ, тобто 5.6%).

Нам не йдеться зараз однак про те, щоб протиставити активний український громадський і політичний актив режимовому (адже й у партії є теж українські патріоти), але передусім про те, щоб вказати на потребу поширення бази для патріотичного активу в народних масах, бо лише при її поширенні і її заактивізуванні, ми зможемо оберігтися від оцього постійного "зрізування голів" провідного українства. До речі, нам виглядає,

що є певне пропорційне функціональне відношення між провідним активом і патріотичністю та жертвенністю народних мас; чим сильніші й динамічніші народні маси, тим сильніші і їхні провідні кадри.

Терористична профілактика "один на двадцять" є одним із дуже небезпечних для нас заходів Москви в її зброї, спрямованій на денационалізацію і русифікацію нашої нації. А становище останньої з цього погляду не рожеве. Про це дуже образно писав у "Інформаційному бюлетені" ч. 4 Української гельсінкської групи Ю. Литвин:

На останньому партійному з'їзді в Києві перший секретар ЦК партії України виголосив свою промову російською мовою. Для послухної армії партійних активістів виступ Шербицького став сигналом для остаточного витіснення української мови з усіх державних установ, навчальних закладів, фабрик та заводів України. Без декретів, постанов, введення спеціальних статей у конституцію здійснено захід, який ще раз перекреслив національні права українського народу. Не було маніфестацій, страйків, заворушень. Багатомільйонна нація пошепки проковтнула внутріполітичний курс адміністрації України і почала пристосовуватись до нових обставин. Послух державного апарату і мовчання великого народу, над яким вчинено нечуване насильство.

Говоримо якраз про оцей "послух державного апарату" і ще більше "мовчання великого народу" "без маніфестацій, страйків, заворушень", — які є конечні для самооборони нації, zagrożеної в своїх життєвих інтересах. Потрібна активізація мас, всієї громадськості, всіх шарів нації, яка мусить виявити себе передусім в обороні тих, які мали відвагу й мужність стати на шлях одвертого протесту проти окупантської політики з її виразним геноцидальним спрямуванням проти українського народу. Потрібне психологічне переродження мас із стану пасивізму й страху на активне протиставлення ворогові в щоденному житті і на кожному кроці.

Одним із непорозумінь, яким постійно грішать прихильники всяких тоталітарних концептів у революційній боротьбі, є те, що вони вважають, що без них є неможливою всяка боротьба в тоталітарних умовах. Учиняючи виразну логічну помилку, вони хочуть потребу законспірованої підпільної організації чи групи, яка є конечною на певному етапі революційного процесу, обов'язково ототожнити і ототожнити з політично-тоталітарною системою чи схемою, в програмовому сенсі. А тим часом суворя підпільна організація — це не тоталітарного типу політична формація, бо природа і завдання першої зовсім відмінні від другої, хоч у них і можуть бути спільні певні структурно-органі-

заційні елементи, такі, як конспірація, дисципліна і т. п. Зрештою, вирішальними є тут не самі ці технічно-організаційні фактори, але ідейно-політичне обличчя і програмова платформа. Крім того, не слід забувати, що коли демократична програма сприяє поширенню визвольної боротьби в народних масах, тоталітарна — навпаки — звужує і обкроєє масштаби революційного процесу і часто доводить до конфлікту з іншими формаціями і поодинокими сегментами суспільства, розпорошує сили і, як уже згадано вище, може привести навіть до взаємопоборювання і братовбивчої війни.

Практика "демократичного проти тоталітарного клина" потвердилася теж після Другої світової війни в обставинах "соціалістичної дійсності". Берлінські заворушення 1953 р., угорська революція 1956 р., зміни в Польщі 1956-58 р., Празька весна 1968 р., робітничі заворушення в Польщі в 1970-их рр. — всі вони проходили під прапором демократії і демократизації, а не тоталітаризму. Так само в дисидентських рухах у республіках СРСР панівним напрямом є демократичний, а поодинокі слабкі прояви тоталітарних течій є радше побічні, також і в росіян, де праві авторитарні елементи є ще відносно найсильніші.

Варто теж указати на приклади з нерадянської тоталітарної дійсності: боротьба курдів в Ірані в 1979 р., проти диктатури Аятолли Хомейні ведеться не лише за незалежність і волю курдів, але й за демократизацію Ірану. Це з одного боку. А з іншого: "вибиття" авторитарного, диктаторського клина шаха таким же тоталітарним, реакційним аятолівським клином аж ніяк не розв'язало питання свободи для Ірану, а навпаки, привело до режиму багато чим ще гіршого і репресивнішого, ніж шахів. Саме приклад Ірану показав, що немає нічого небезпечнішого, як вибивання тоталітарного клина таким же іншим тоталітарним клином. Класичним прикладом того останнього є також довготривала історія Південної Америки, де майже не вгаває каруселя переважно правих диктатур, а також свіжа історія Африки, де не перестає крутитися така ж каруселя переважно лівих тоталітаризмів. Вислід в обох випадках більш-менш той самий: політичні репресії, терор, економічно-соціальний визиск, незбалансована економіка, міцні поліційні і військові апарати, цензура внутрішня і зовнішня нестабільність.

В остаточній аналізі це питання заторкує куди ширший і складніший комплекс справ. Концепція "клина" пов'язується тут з майбутнім оформленням нашого політикуму і майбутнім устроєм нашого державного твору. Від орієнтації нашого політичного думання і практики залежатиме, чи українська держава знайде своє місце в колі вільних демократичних націй чи в каруселі південноамериканських або африканських диктатур.

Усвідомлення цього є дуже важливе вже сьогодні, і його не заступити голосливими фразами про те, що за державу можна боротися без політичної й соціальної програми.

ЯКИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ ТА ЯКА ЕВОЛЮЦІЯ — І ЧИ ТІЛЬКИ ЕВОЛЮЦІЯ?

Одним із найважливіших програмових елементів сучасної української політичної думки й практики, як їх репрезентує рух самооборони, загальновідомий під назвою дисидентського, є їхня політична власнопідметність, національна суверенність і самобутня власноцентричність. У документах і літературі самвидаву ці справи поставлено ясно і недвозначно. Українська політична думка не бовтається сьогодні у вирі якихось всесоюзних чи інших конфедераційних або федераційних концепцій і укладів, як це мало великою мірою, місце, напр., хоча б напередодні революції 1917 року. Український політикум виступає тепер як суверенний чинник, який у співпраці з усіма іншими співзвучними йому програмово антирежимними силами, включно з російськими демократичними антиімперіяльними елементами, бореться за розвал російської імперії і знищення російського імперіялізму взагалі.

Але тим не менше так само, як ще далі слідна в нас не раз спадщина загальноросійського радикального думання в цілому, про що була мова попередньо, відчувається подекуди тепер і намагання сучасного російського політикуму впливати на поставу актуальних питань програмового характеру. Цей вплив помітний зокрема у ставленні двох проблем: визначення національного обличчя сучасного російського імперіялізму в його СРСР-івській формі, і визнання еволюції як єдино ефективного і бажаного шляху до визволення.

Про що йдеться в першому випадку? Про ніщо інше, як про певну вперту і втерту кампанію деяких впливових російських кіл, спрямовану на заперечення існування в СРСР російського національного імперіялізму і визначення сучасної системи в Радянському Союзі як якогось "радянського імперіялізму", який не є російським, але комуністичним "інтернаціоналізмом" і т. п.

Тим самим за нього відповідають не лише росіяни, але і в такій же або й більшій мірі представники інших національностей, які є включені в цю систему. Щоправда, часто визнається, що цей радянський імперіялізм має російський вигляд, але це

розглядається лише як чисто механічне використання кремлівською олігархією російського народу, його мови, культури і навіть патріотизму, для власних ідеологічних і владно-бюрократичних цілей.

У світлі намагань тотальної русифікації всіх неросійських народів СРСР, загального славослов'я всього російського, щораз інтенсивнішого заповнення вивалашеної комуністичної ідеології російським шовіністичним змістом, повної ідентифікації старого російського месіянізму — теорії третього Риму й панславізму — з новим месіянізмом універсалістичного комунізму і пролетарського інтернаціоналізму, повернення до традиційної агресивної зовнішньої політики і т. п. і т. д. — здається, не можна взагалі сумніватися в тому, яким національно є сучасний імперіялізм в СРСР. А тим не менше, дехто з завзятістю, вартою кращих починів, і мало не з логаритмічною лінійкою вираховує, скільки коли було "нацменів" в Політбюрі і ЦК, вказує на зрусифікованого грузина Сталіна чи зрусифікованого українця Гречка, або єврея, чи іншого неросіянина; і так міряють російську імперію всім, чим хочете, лише не властивими політичними мірилами. А тим часом про сучасний російський імперіялізм списано стільки вже томів, що треба б присвятити окрему широку довідку лише їм самим. Та й писано їх не від сьогодні.

Ще Бердяєв писав про національне походження російського комунізму і про те, що вже в перші роки Радянського Союзу у ньому

сталось те, чого Маркс і західні марксистки не могли передбачити, прийшло немов би зрівняння двох месіянізмів, месіянізму російського народу і месіянізму пролетаріату. Російський робітничо-селянський народ є пролетаріат, і весь світовий пролетаріат, від французів до китайців, робиться російським народом, єдиним у світі народом... Націоналізація російського комунізму, що про неї все свідчить, має своє джерело теж у тому, що комунізм здійснюється в одній країні, в Росії... Комуністична революція в одній країні неодмінно веде до націоналізму і націоналістичної міжнародної політики.¹

Участь неросіян у будові сучасної російської імперії лише показує яким асиміляційно-динамічним і агресивним є (і був в минулому) російський імперіялізм. Він постійно абсорбує чужорідні елементи та ставить їх собі на службу. Влучно писав Гінглі,

---

1. Николай Бердяев. Истоки и смысл русского коммунизма. Париж (У.М.С.А. - Press), 1955, ст. 118.

що "поскільки багато з [російських] монархів не були взагалі російського походження (Катерина II, Катерина I, Анна і Єлисавета) то маємо потвердження тези, що діють тут менше російські расові гени, а більше російське оточення, яке викликає типово-російські дії і реакції..." Зрештою, як пише далі цей автор,

від монгольських ханів через татарського царя Бориса Годунова, німецьку імператрицю Катерину Велику і царів — імператорів XIX століття, в яких щораз більше зростала і вкінці домінувала німецька кров, — до Леніна, частково німця, частково калмика, і грузина Сталіна — цією країною, на самій горі, часто правили неросіяни, наділені абсолютною владою... Півтора століття перед 1917 роком Росією керували самодержці повного або переважного німецького походження... А перед тим, широко ненавиджений Бірон, фаворит імператриці Анни, фактично контролював усю політику Росії в тридцятих роках 18 ст... Інший німець, граф Бенкендорф, очолював новостворену політичну поліцію Миколи I-ого одне століття пізніше й відіграв керівну ролю в тероризуванні Пушкіна. І, власне, як показує випадок Бенкендорфа, адміністративні і керівні становища, високі й нижчі, були приділювані загально німцям.

І далі: "Професори університету і Академії Наук, що її заснували 1725 р., часто бували німці, які не говорили, ні не хотіли говорити і одного слова по-російськи".²

Але чи від того царська Росія була Німеччиною, а царський імперіялізм перестав бути російським і став німецьким?

Зрештою за даними Гінглі та інших,

задовго перед тим, як Петро Великий пішов на шлях інтенсивної європеїзації вищої верстви Росії, його попередники радо вітали на своїй службі англійських, шотландських, французьких, німецьких і інших західних і центральноєвропейських вояків, купців, ремісників і професіоналів взагалі. Багато з них протиставилися асиміляції і зберегли свою національну осібність, звичаї і релігію; але інші переформувалися за одну, чи дві генерації, перейшли на православ'я, вивчили російську мову та стали росіянами, яких пізнати можна було хіба з їхніх неросійських прізвищ... Так реєстр російської знаті і боярства включав таких репрезентантів західної цивілізації, як польські аристократи, титуловані німці з балтійських країн разом з кавказькими і татарськими князями... Більше, ніж 2/3 боярства кінця 17-ого століття, були чужого походження: разюча цифра, яка вимовно вказує на взаємо-пенетрацію росіян і неросіян на

---

2. R. Hingley. The Russian Mind. Нью-Йорк (Charles Scribner's Sons), 1977, стст.148, 150.

московській землі.³

І додаймо, що не бракувало тут і наших земляків, що про них не згадує Гінґлі, починаючи хоча б з Прокоповичів, Яворських і інших.

Немає нічого нерозважливішого і абсурдальнішого, як міряти політичні категорії, явища і події неполітичними мірилами. Це, зрештою, стосується теж і поодиноких особистостей. Адже, напр., через те, що Пушкіна називали "французом" і по-французьки він писав любовні листи своїй російській дружині, чи через його походження ніхто не збирався віддавати його бодай частково ані французам, ані неграм...

Проблема точного визначення національного характеру сучасного російського імперіялізму — це для нас не тільки питання історичної правди, фактології і т. п. Воно — не академічне, а передусім практично-політичне. В змагу і боротьбі треба точно визначати ворога і окупанта, бо правильне і властиве його визначення є першою передумовою ефективного удару в його найчутливіші корінні осередки, передумовою якнайширшої мобілізації для цього сил власного народу. Ми виразно розрізняємо між російським народом і російським імперіялізмом, але ми робили б серйозну помилку, якби "замазували", "розтирали" і "заміняли" російський шовіністичний імперіялізм, який жирує і на російських народних масах, якоюсь безобличною псевдо-міжнародною мафією. Це було б закриттям і заслонюванням головного ворога (і теж ворога російських народних мас), своєрідною штучною "політичною подушкою", розсіюванням і розмазуванням прицілу нашої боротьби і взагалі відверненням її від властивої мети на похідні, другорядні рейки. Наслідки такої помилкової постави могли б бути дуже небезпечні.

Не менш серйозною є ця справа і для самих росіян. Тільки точне з'ясування і осмислення національного характеру російського імперіялізму російським антирежимним політикумом і народними масами може допомогти виробити правильну концепцію боротьби самого російського народу, який дійсно повинен стати в авангарді змагу за свободу свою і інших народів.

Від правильної постави цього питання, тобто від повної переорієнтації російського політикуму геть від імперіяльних маяків, залежатиме, чи російські антирежимні сили стануть в одну лаву з неросійськими народами для спільної боротьби проти кремлівських олігархів, а чи навпаки — стануть рупором нової імперіяльної кліки, яка схоче зберегти "єдину і неділимую" за ціну чергового поневолення і свого, і чужих народів.

Для нас це особливо важливе, бо чим скоріше, як писав

---

3. Гінґлі, цит. твір, ст. 137.

недавно В. Турчин у своїй праці "Инерция страха", концепція кінечности визволення і відокремлення "окраїнних народів" закріпиться й пошириться в мозках центральної інтелектуальної верхівки імперії, тим більші шанси на прискорення розвалу всієї імперіальної системи.

Окремого з'ясування вимагає накидання деякими російськими антирежимними колами (головне лівими, напр., Медведевим) виключної ставки на еволюційну боротьбу як єдино реальну, ефективну і — в перспективі — успішну та засудження всяких революційних засобів і метод.

Діапазон раціоналізації такої однобічної ставки на саму тільки еволюцію — доволі широкий. Головним аргументом є переконання, що в радянській дійсності еволюційна боротьба є не лише єдино можливим, але й найуспішнішим засобом, головне, коли вона спирається на формальні радянські закони і конституцію, тобто є легалістичною. Цим способом вона ставить в оборонну позицію сам режим, б'є його його ж власною зброєю, зменшує ступінь репресивної відплати режиму (в порівнянні з революційно-підпільними формами), сприяє ширшій мобілізації власних сил серед населення.

Усе це, очевидно, логічне і правдиве, але лише до певної міри і за деяких обставин. За інших певних умов затирається різниця між еволюційними і революційними засобами і методами, і режим починає трактувати еволюціоністів не менш жорстоко, як революціонерів. Це поперше. А подруге, в певних обставинах просто не обійтись без підпільно-революційних форм боротьби і нестосування їх означало б припинення боротьби взагалі. Тут відпадає і інший головний аргумент про виключність еволюційної боротьби, а саме "неможливість" усякої революційної, підпільної діяльності в радянській дійсності. Бож за деяких умов і обставин сама еволюційна боротьба заганяється режимом у підпілля.

Центральним питанням залишається однак остаточне завершення процесу визволення, який має бути — на думку стосовних російських кіл — тільки еволюційним, а не революційним, тому що для них революція означала б лише масове чергове кровопролиття, економічну руїну, винищення інтелігенції, "нову смуту" і т. п.

Немає сумніву, що при тому в декого є теж побоювання, що революція просто розвалила б імперію і докорінно послабила б передусім російський імперіальний політикум, а при самій еволюції можна надіятися на рятунок імперії.

Тут виявляється принципова різниця між росіянами і неросіянами. У випадку росіян ідеться лише про зміну режиму і усунення соціально-економічного поневолення народу власною правлячою олігархією, а нам і іншим неросіянам — залежить на

національному визволенні, яке означає передусім відокремлення від Росії і побудову власної держави. Отже, не лише зміна режиму, але й усунення всякого чужого політичного, національного і соціально-економічного гніту. Ясно, що лише в якихось не-реальних ідеальних обставинах неросійські народи могли б розраховувати на своє повне визволення без революції, що просто важко собі уявити. Зрештою, не менш важко уявити собі, щоб і повне визволення російського народу могло відбутися самою тільки еволюцією.

Тому це питання важливе як з погляду наших власних інтересів, так і російських. Відкинення революційних засобів боротьби росіянами означало б обмеження і звуження боротьби російського народу, яке не є в нашу користь. Хочемо ми того, чи не хочемо, але події й процеси в центрах імперії мають завжди вирішальний вплив; тому концептування і унапрямлювання боротьби в тих центрах для нас не може бути байдужим. Згадаймо, що розвиток всередині СРСР напевно пішов би був іншим шляхом, якби в період збройної боротьби ОУН-УПА-УГВР після Другої світової війни, на російських центральних теренах існувала була антирежимна, національна, російська, революційно-збройна сила, яка своїми масштабами щодо населення і натугою боротьби — була б співмірна до українського підпілля. Але фактом є, що в нас в останні десятиріччя переважало — і ініціативністю й "першістю" — концептування революційних форм боротьби (ОУН, УПА, УГВР, УНК, УНФ), у той час, коли росіяни "виживали" себе більшістю в еволюційних "конфігураціях" (Демократичний рух, леґалістична боротьба, Гельсінкська група, яка дала зразок для інших).

Існує між нами різниця поглядів і на саму еволюцію. В російському антирежимному концептуванні еволюція ідентифікується з реформізмом, тобто позитивною еволюцією самого режиму. А в нас еволюція — це передусім еволюція власного національного потенціалу, тобто оте коженденне обстоювання, поширювання і закріплювання народом своїх позицій і здобутків у всіх ділянках життя, яке має прийти на місце "мовчання великого народу", що про нього писав Ю. Литвин. Бо вирішальною для нас є така власна еволюція, без якої не допомогла б нам багато сама еволюція режиму, навіть якби вона була й найдалекосяжнішою. Наші власні сили, наша власна еволюція — є і інструментом натиску на режим, і базою майбутніх революційних процесів.

Коротко: виключна ставка на еволюцію була б для нас однобічним обмеженням цілоти визвольного процесу, його звуженням і послабленням, бо для національно поневоленого народу конечна і еволюційна і революційна боротьба у їхньому органічному поєднанні.

Інтерв'ю з Миколою Будуляком-Шаригіном

Богдан Нагайло

ВСТУП

20 вересня 1978 р. в лондонському бюро Міжнародної Амнесії до мене звернулася секретарка за порадою, як їй відповісти на листа в справі маловідомого в'язня в СРСР — "Ніколая Будулака Шарегіна". Я пам'ятав лише, що колись давно англійські газети писали про нього, що це лондонський купець, народжений в Україні, якого заарештували під час купецької подорожі до Москви і засудили на довгі роки ув'язнення. Після засудження англійська преса скоро перестала цікавитися його справою, і про нього більше не було чути.

Я попросив його справу. Виявилось, що його заарештовано в вересні 1968 р., а відтак засуджено на десять років позбавлення волі. Тоді я глянув у сорок шосте число "Хроніки поточних подій" на список політв'язнів у СРСР, щоб перевірити дату звільнення. Я побачив дату: 20. IX. 1978. Надзвичайний випадковий збіг обставин! Це якраз сьогодні! Але чи хтось знає про це? Та в нього напевно є якась родина в Англії, яка нетерпляче чекає на його поворот.

Переглядаючи документи і вирізки з газет в його папці, я за кілька хвилин збагнув, що цій нещасній людині була зроблена величезна кривда. Справжнє його ім'я — Микола Шаригін. "Будуляк" (від англійських слів "bad luck" — нещастя) йому додали вже в Англії. Народився він 1926 р. в Східній Україні. До війни жив у Кіровоградській області. В 1941 р. німці вивезли його ще малолітнім хлопцем на роботу до Німеччини. По війні американці повернули його до СРСР, де його взято до війська. В 1947 р. йому вдалося перейти до англійської зони. Тут він одружився з росіячкою і за короткий час переїхав з нею та з її дочкою Анною (з попереднього одруження) до Англії. В Англії він закінчив студії, спеціалізуючися в електронній техніці. Як торговельний представник англійської фірми електронних апаратів роз'їжджав по різних європейських країнах. 1968 р. поїхав на купецьку подорож до СРСР. В Москві його намагалися

намовити співпрацювати з КГБ, але Шаригін відмовився. Його заарештували. Слідство тривало 14 місяців. Перше хотіли судити його за шпигунство, але коли це їм не виходило, вирішили судити за зраду батьківщини. Таємний суд засудив його на десять років ув'язнення — два в тюрмах, а вісім у таборах.

Слідкуючи за його долею, я знайшов низку даних, які свідчили про хоробрість, чесність, стійкість і великодушність Миколи Шаригіна. Про нього нічого не згадували впродовж довгих років англійські газети, але найголовніший неофіційний журнал правозахисного руху в СРСР — "Хроніка поточних подій" постійно подавав інформації про його долю. Під час слідства його брали на деякий час до психіатричного інституту ім. Сербського в Москві, де грожали, що посадять його в психіатричний шпиталь на необмежений час. Два роки він перебував у Владівірській тюрмі, яку загально вважають за найсуворішу тюрму для політв'язнів у СРСР. Потім його перевезли до 19-ого табору в Мордовії. В серпні 1973 р. група політв'язнів у цьому таборі приготувала протестного листа до Комітету прав людини, але таборова адміністрація перехопила лист. Між підписаними був і Шаригін. За це він дістав 6 місяців ПКТ (приміщення камерного типу). Восени того самого року за участь у різних акціях протесту його повернули ще на три роки до Владівірської тюрми. Внаслідок тяжких умовин в ув'язненні, його здоров'я підупало. Він хворів на високе тиснення крові і на слабкість серця. Його визнали інвалідом другої категорії, але в липні 1975 р. за його непохитну поведінку це визнання відібрали. На його просьбу мати доступ до англійського лікаря, начальник тюрми відповів: "Наших лікарів не пустили в Чіле, а ми не пустимо ваших". Не дозволили йому одержувати ліки з Англії, а в серпні того року перервали його листування з дружиною в Англії. 12 січня 1976 р. Шаригін почав голодівку, протестуючи проти свавілля тюремної адміністрації. Були побоювання, що його здоров'я не витримає, і того року російська дисидентка Мальва Ланда апелювала до брітійської публіки. Після повернення до 19-ого мордовського табору Шаригінові далі не давали відповідної медичної опіки, ані не відпускали від важкої примусової праці. 46 число "Хроніки поточних подій" подало, що в травні 1977 р. Шаригіна відправили до таборового шпиталю в критичному стані. В таборі він не перестав брати активну участь у всіх акціях протесту політв'язнів. Його підпис можна побачити на багатьох різних документах, які таємними шляхами виходили з радянських концтаборів. У другій половині 1977 р., наприклад, він брав участь в акції за статус політв'язня, в якій йому прийшлося голодувати 18 днів. Шаригін підтримував дружні й ділові стосунки з

політв'язнями різних національностей. Вірменські політв'язні нагородили його постійну підтримку їхньої справи, вибравши його почесним членом своєї вірменської Народної об'єднаної партії. В лютому 1978 р. Шаригін підписав заяву С. Солдатово до Верховної Ради Естонської РСР, в якій закликалося уряд у 60 річницю естонської державности визнати право Естонії на самовизначення. Таких прикладів є багато більше.

Але на цьому трагедія "Bad-Luck" Шаригіна не кінчалася. Поперше, хоч він був вніс прохання до брітійських органів влади, щоб стати брітійським громадянином 11 місяців перед виїздом до СРСР, ця справа чомусь застрягла, і він поїхав до Москви не з брітійським пашпортом, а з тимчасовими брітійськими подорожніми документами. Хоч він жив в Англії 22 роки перед його арештом у СРСР, брітійські органи постійно відповідали, що Шаригін не є їхнім підданим, і de facto вмили свої руки в його справі. Подруге, жінка Шаригіна робила, що могла, щоб йому допомогти під час його ув'язнення, але відчувала, що б'ється головою об кам'яну стіну. Її не дозволяли відвідувати чоловіка, переривали листування, та навіть страшили її, що він і так не витримає до кінця свого строку. Не маючи підтримки брітійських органів та зацікавлення брітійської преси, вона піддалася. На восьмому році ув'язнення Микола Шаригін одержав сумного листа, в якому його жінка повідомила його, що вже більше витримати не може, що справа безнадійна і що вона розлучається з ним.

Прочитавши всю цю нещасну історію, я зрозумів, що треба негайно щось робити, щоб звернути увагу брітійської преси на забутого ув'язненого "брітійського купця", бо інакше його з СРСР не випустять. Того самого дня я написав коротеньку статтю про Шаригіна. За кілька днів почали з'являтися перші коротенькі інформації про нього. А коли московські дисиденти стали говорити західнім кореспондентам про його становище, справа Шаригіна почала набирати повного розголосу. Навіть брітійський уряд почав робити певні старання, щоб добитися від радянського уряду повернення Шаригіна до Англії.

Нарешті, 19-ого листопада 1978 р. йому дозволили виїхати з СРСР. Брітійська преса широко звітувала про його пережиття в таборах і тюрмах СРСР. "Дейлі мейл" великими літерами назвала його прибуття до Англії "Поворотним льотом з ГУЛагу". Було ще кілька інтерв'ю в телевізії і ще кілька статтів у газетах. Але за тиждень-два, справа Шаригіна знову завмерла в Англії. Лишився він з десятима вкраденими роками свого життя і з зруйнованим здоров'ям, без дружини, хати і роботи — страшна ціна за збереження гідности й чесности.

Від часу його повернення до Англії я мав багато можливостей зустрічатися й розмовляти з ним. Шаригін — людина скромна, чуйна, щедра і життєрадісна. Михайло Осадчий, пишучи з заслання, зве його своїм "чудовим лондонським приятелем". Єврейський колишній політв'язень Яків Сусленський вже писав про велику людяність Шаригіна в січневому числі "Сучасности" (1979): "Коли в наслідок багаторазового перебування в карцері я втратив мову, пам'ять, координацію рухів і навіть розум, Микола Будуляк по-батьківськи піклувався мною, одягав мене, водив до лікаря". Виступаючи минулого липня перед українською громадою в Лондоні, Сусленський назвав його своїм братом і сказав, що "Микола Олександрович Шаригін — герой з героїв". Подібно говорять чи пишуть про нього росіянин Владімір Буковський, литовець Сімас Кудірка і Міхаїл Хейфец, єврейський літератор з Ленінграду, який тепер ще далі на засланні в СРСР. Напевно, так само сказав би, якби міг, Микола Руденко, з яким перед своїм звільненням Шаригін перебував у 19-ому мордовському таборі і якого як мені розказував, учив робити салату з кропиви.*

— Як пояснити, — раз запитався я Шаригіна, — що ви, поїхавши в СРСР цілком аполітичним, витримали такі довгі роки ув'язнення, не підписавши ні разу жадного покаяння і не пішовши

---

*Наводимо вірш, що його Руденко присвятив Шаригінові:

Колючі дроти, сніги по коліна.
В етапнім вагоні гойдається кліть.
А в серці Твій образ, моя Україно,
Мов сонце у небі, стоїть.

Нас мало, та всі ми козацького роду.
Нас кличе на подвиг знедолена мати.
Ми мусимо, нене, для Тебе свободу
В мордовських снігах добувати.

Хоч стогне душа від тяжкої зажури,
Що в лузі калина не нам розцвіла,
Ми духом і тілом ламаємо мури
Фортеці одвічного зла.

Хай зморені, сиві, але неодмінно:
Повернемось, нене, до Твого порогу.
Імперія згине, а Ти, Україно,
Над світом підіймеш хорогву.

1978, Мордовія

на жадні поступки перед адміністрацією, щоб прискіпити своє звільнення? Вас прийняли в правозахисну громаду, але за це ви перебули разом 237 днів у карцерах і 8 років не мали відвідин!

— Богдане, — він спокійно відповів, — це був жах. Але в таборах і тюрмах нема неутралітету. Є лише або — або. Моя підтримка політв'язнів була справою моєї честі і совісті.

ІНТЕРВ'Ю

Нагайло: Як і чому вас заарештовано?

Шарпін: Я поїхав до Радянського Союзу 8-ого вересня 1968 р. У Москві Комітет науки й техніки при Раді Міністрів СРСР влаштував мені програму на 12 днів. Ця програма була виконана, і мені лишилося ще три вільні дні — п'ятниця, субота й неділя. У понеділок 23-ого вересня я мусів повернутися до Лондону. Ще перед тим, у четвер чи середу, міністер хемічної промисловости в СРСР (Віктор) Фьодоров запросив мене до Міністерства зовнішніх справ і там запропонував мені співпрацювати з ними. Коли я відмовився, він сказав, що він дуже шкодує, але нехай наша розмова буде між нами; але просив, щоб я передумав і йому потелефонував. Я сказав, що я про це думати не буду. Потім несподівано мене 20-ого вересня коло сьомої години ранку заарештували. До моєї кімнати в готелі вдерлися сім чи вісім осіб у цивільному, не показали жадних офіційних паперів і сказали мені вдягатися і їхати з ними. Я протестував, хотів телефонувати до британського посольства і до радянського уряду, але мої телефони були вже виключені. Мене привезли на Лубянку, і там потримали мене майже цілий день. Під кінець дня прийшов сам [Юрій] Андропов і слухав мою розмову з тими представниками влади. Нарешті, він не витримав і крикнув, що оскільки я народився на Україні, в СРСР, то королева Великобританії за мене їм війни не оголосить, і вони зі мною розправляться так, як захочуть. І цього було досить для його працівників — вони дійсно зі мною робили, що хотіли. І потім десять років вони своє слово тримали.

Н.: Виглядає, що ви чули себе певним, що для вас буде

безпечно поїхати до СРСР.

Ш.: Дійсно, я не мав чого боятися, тому що я нічого не зробив. Навпаки, я вважав, що мене зрадила Червона армія і батьківщина в 1941 році, тому що вони не питалися мене, чи я хочу чи не хочу лишитися німцям. Вони втекли від нас, спалили наші поля, отруїли воду в криницях, забрали худобу, забрали чоловіків, які могли робити щось. А таких нас — молодших — лишили, і старих жінок. Прийшли німці — теж не питали, чи я хочу до Німеччини, чи не хочу. Подивилися — був більший від інших хлопців, забрали до Німеччини, а потім у Німеччині розібрали, що я був неповнолітнім, і завдяки тому — я вижив. Я був там трошки в школі, в німецькій, пів дня учився, пів дня працював — так до кінця війни. Тому я не відчував, що я зробив щось проти радянської влади або радянського народу, як мені обвинуватили.

Н.: Чи вас таки судили, чи ви були присутні на суді і чи ви мали адвоката радянського?

Ш.: Так, я мав адвоката, але дуже дивно, що цей адвокат прийняв мою сторону і хотів дійсно мене боронити. То потім цього адвоката не допустили до моєї справи і мене притягли на суд без цього адвоката, дали якогось іншого, але я вимагав, щоб був присутній мій перший адвокат, щоб присутня була жінка моя, принаймні, і хтось із амбасади англійської. Мені в усьому цьому відмовлено. Я потім відмовився давати покази, це потривало кілька годин, а може з пів дня, і потім суд пішов на якусь там сесію, я більше його й не бачив. Вирок мені зачитали, не пам'ятаю, чи на другий день чи пару днів після того, в тюремній камері, в кагебівській тюрмі Лефортово, в Москві, що мені дали десять років, і перші два роки тюрми за мою погану поведінку на суді.

Н.: Чи ви таки вірили в той час, що вам доведеться десять років відсидіти в тюрмах і таборах, чи ви думали, що може вас випустять?

Ш.: Ні, я вірив, що я мушу відсидіти десять років, тому що я не погодився ні на що з ними. Вони потім пропонували мені написати щось, вони не хотіли мене тримати, вони зрозуміли, що я дійсно не шпигун, а зрада батьківщини теж в ніякі статті не влізала, то вони пропонували написати якусь таку маленьку заяву, ніби моя поведінка викликала підозріння в деяких представників влади і я дуже про це шкодую, і мені сказали, що мене випустять. Я сказав, що я цього писати не буду.

Н.: Так як нам відомо, вас брали на психіатричне дослідження — експертизу до Сербського інституту. Чи можете коротко розповісти про це?

Ш.: Так, в той час взагалі заарештованих під релігійним або

світло сонця. Ми мали тільки електролямпочку, яка горіла 24 години. Мали ми право на прогулянку або пів години або годину, залежно від поведінки. Мали право листування, один лист на два місяці в тюрмі, а в таборі принаймні два листи на місяць. У таборі нас не замикали на ніч і на день — ми могли ходити вільно по зоні, стільки, скільки можна було — скільки дозволяла адміністрація, як не нагла робота або щось інше. Але на нерви більше діяло в зоні, в таборі, як в тюрмі, поскільки вам не давали спокою від шостої години ранку до вечора. Цілий час за вами хтось ходив, щось закликав, щось робив, значить, вранці вас гонили на фіззарядку і після цієї фіззарядки до їдальні, все треба було гусячим колом ходити. Після цього знов перевірка якась, потім до роботи колоною, на роботі перевірка, з роботи колоною, і все обшуки без кінця, після роботи вечеря, після вечері — примусово — годину політзаняття, всіх зганяють — не ходиш, — карають за це, після того, значить, обгортка території або що інше, і то до десятої години вечора.

Н.: Як у таких умовах люди витримували — розумово, духово?

Ш.: Тяжко сказати, тому що багато людей не витримували, взагалі ніхто не вийшов звідти здоровою людиною. Всі виходить хворими, — і з табору і з тюрми.

Н.: Чи ви б хотіли щось сказати про медичну опіку?

Ш.: Ні, такого навіть не можна вжити слова як медична опіка, поскільки доктор не мав права практикувати свої обов'язки в таборі або в тюрмі, як на волі. Він виконував розпорядження і накази адміністрації і навіть такі випадки були, що приходиш до доктора хворим, не можеш іти на роботу, щось там болить, то він говорить, що не може дати звільнення, тому що він дістав право на сьогодні тільки на п'ять осіб звільнити, і то моє нещастя, як я прийшов пізніше, то зараз я мушу до роботи йти, що станеться, то вже він не відповідає, відповідає ніби адміністрація, але адміністрація теж не відповідає, тому що вони говорять, що це справа доктора. Тому що держава взагалі спускає плян на цих в'язнів, і цей плян мусить бути виконаний. Нема різниці, чи ти хворий, чи ти нехворий. і тепер, як плян добре виконаний, то потім ці робітники медицини дістають теж якийсь бонус за те, що люди працювали.

Н.: Яку роботу виконували в'язні в вашому таборі?

Ш.: У різних таборах різні роботи. У першому таборі, де я був, то то був такий філіял Горьковського автомобільного заводу. Там робили компоненти і цілі вузли для всіх автомобілів, які випускаються в Радянському Союзі, навіть більшість цього, що на експорт. У таборі 19-ому робили скриньки для годинників, які теж

продаються в Англії, Німеччині, Франції, кругом. У маленькій зоні 35 — там просто — шили рукавиці.

Н.: Чи була техніка безпеки при праці?

Ш.: Яка була техніка цієї безпеки? Були гасла, льозунги, які говорили: Не лізь! Не сунь! Не дивись! Це така була техніка безпеки. Машина дуже старі, розбиті, ніхто взагалі навіть не знав, що воно таке техніка безпеки.

Н.: Як адміністрація ставилася до прав, які були вам гарантовані законами, конституцією, щодо петицій, щодо скарг.

Ш.: Це дуже дивне питання ви мені завдали, тому що взагалі ніхто не дотримується ніяких конституційних прав, ніяких законів у Радянському Союзі. Все, що написано, вони не знають, для чого воно. Є таємні накази і до цих таємних наказів належить усе — робота в'язнів, робота на волі, робота в армії, кругом.

Н.: Чи ви могли б сказати, як ви перше ввійшли в контакт з дисидентами в таборі — як ви фактично вступили в їхні ряди.

Ш.: Я взагалі не вступав в ніякі ряди і в контакти. Мені здається, що вони мали зі мною контакт, поскільки я напевно мав багато спільного з ними, більше, як з тими людьми, які засуджені за воєнні злочини, або — кримінальні. Вони самі мені говорили, що вони відрізняються від тих людей, які на волі, — тим, що вони все говорять голосно, що інші шепочуть.

Н.: Чи ви могли б назвати декотрих з перших дисидентів, яких ви стрічали в таборах?

Ш.: Перший, напевно, був — я зустрів Тереля Йосипа в тюрмі, потім Огурцова, потім пізніше вже Сінявського в таборі, Лук'яненка і багато деяких. Там були сотні людей, то їх тяжко вичислити по прізвищах. Я пам'ятаю — Тереля був дуже молодим хлопцем, писав вірші, і за це він дістав тюрму. Його дуже карали, він з карцерів не виходив і в відповідь на карцер знову писав такий, сказати б, антирадянський вірш, більш-менш на національні теми. За це знову карали його. Потім був, разом зі мною в одній камері — Огурцов, який ніби був монархіст, російський націоналіст, він дістав 15 років і 5 років заслання за те, що хотів зробити збройний переворот у Росії. Ну, потім Лук'яненко був, український юрист, радянський юрист.

Н.: Як фактично ви стали членом цієї дисидентської спільноти?

Ш.: Я вам, здається, вже говорив, що я ніколи не ставав, я тільки підтримував з першого дня до кінця свого строку. Чому я їх підтримував? Тому що я знаю, що вони не вкрали, не вбили, в кишеню нікому не полізли, і така справа в мене була. Тому що це чесні, порядні люди. Вони були вірні своїм ідеям, нікого не зраджували, я їм довірявся повністю і вони повністю довіряли

мені.

Н.: Якого роду люди там були — за які обвинувачення?

Ш.: А, ну, звісно — були за політичні, національні, релігійні [погляди]. Це більшість — три категорії людей.

Н.: А пропорційно, котрі найбільш зарепрезентовані?

Ш.: Найбільш репрезентовані — за національні справи. Найбільше було українців, Прибалтика і вірмени. То найбільше. З росіян — деякі, що кордон переходили, або дезертири. Дуже мало російських було політичних в'язнів — дуже мало.

Н.: Які були стосунки, взагалі, між національностями в таборах?

Ш.: Взагалі були добрі стосунки. Завжди були добрі. Було порозуміння. Навіть було добре порозуміння між українськими і російськими націоналістами.

Н.: Кого ви маєте тут на увазі?

Ш.: Я маю на увазі, наприклад, — Осіпова, який визнавав право України на самостійність, і він говорив навіть то при мені було, Чорноволу, що, "я завжди за таку Україну, яку проповідує Чорновіл, Стус, Лук'яненко" і інші люди, з якими він сидів.

Н.: Осіпов спочатку був знаний як запеклий російський націоналіст.

Ш.: Так, я теж про це чув, як він сидів перший раз. А потім його погляди змінилися, не знаю, чи то вже до того, коли його перший раз посадили, чи то вже в таборах. Він завжди підтримував наших хлопців, перший був, який зараз підписав протест і підтримував українське національне свято якесь або щось, він брав участь у цьому.

Н.: Котрі інші були росіяни, які підтримували інші національні рухи?

Ш.: Звичайно були такі — Рабанькін, Сафронов, Платонов — Платонов був, як не дивно, член цієї самої групи, яку очолював Огурцов. Він взагалі підтримував нас ще в 1970, 1972 році в мордовських таборах.

Н.: Любарський?

Ш.: Ну, Любарський, Буковський — ці люди завжди підтримували.

Н.: А з євреїв — хто найбільше підтримував?

Ш.: З євреїв найбільше підтримував Сусленський, Хейфіц, Грейзнер, Могилевер, Черноглаз — багато деяких було, зараз не можу пам'ятати одразу всіх.

Н.: Як для вас виглядав український рух?

Ш.: Ви маєте на увазі в таборах і тюрмах?

Н.: Так.

Ш.: Взагалі люди були засуджені за різні, сказати б,

проступки, але мета в кожного була одна — в більшості. Що бентежило інтелігенцію, молодих людей, [була] русифікація. Спільна мета української інтелігенції в тюрмах була одна — відокремлення України від Росії — незалежність. А ще в таборах зустрічались люди, які були засуджені за визвольний рух, як бандерівці та УПА і інші люди. Дуже шкода, що більшість цих людей уже пасивні, в таборах вони більше нічого не роблять, тільки чекають, коли кінчиться їхній термін.

Н.: Чи ви могли б сказати більше про цих людей, що вже сидять від 1940-их років? Котрі вам заїмпонували?

Ш.: Заїмпонувало багато людей таких, чесних людей, а все ж таки, вони пасивні — тому, що вони більше не мають сил для боротьби. Був, наприклад, Микола Кончаківський, який помер 18 днів після звільнення, 28 років відсидів. Зараз сидить Константин Скрипчук — 30 років. Він дістав 25 років за визвольний рух і 5 років за те, що в таборі тримав Біблію. Дуже цікава людина. Сидить тепер Жуковський Василь, недавно посадили, тільки тепер посадили його в табір, в 1974 чи 1975 році, з тих часів дістав 15 років. Зараз не можу пригадати прізвища людей тих усіх. Вони вірили і тепер вірять, що вони робили для нації. І напевно цей дух у них живе по сьогоднішній день. Тільки вони пасивні, тому, що їм просто фізично бракує сил, щоб робити може те, що робить тепер молодь на Україні.

Н.: І які стосунки були між ними і молодшим поколінням у таборах?

Ш.: Стосунки були дуже добрі, майже не було зради збоку тих старих в'язнів, які сидять уже багато років, за виїмком одиниць. Я про них навіть не хочу говорити. Більшість старих в'язнів ставилися з повагою до молоді. Більшість зрозуміли, що настали нові часи боротьби проти режиму на Україні. Деякі говорили, що тільки зброєю можна скинути цей уряд, але більшість говорили, що були часи [діяти] зброєю — а тепер часи настали для пера.

Н.: Будь ласка, скажіть як ви стали частиною громади політ'язнів?

Ш.: У політичних тюрмах і таборах існують тільки дві дороги. Або людина виконує всі вимоги адміністрації, автоматично стає її співпрацівником, а це особливо ті, що дійсно скоїли злочин; або друге — коли належиш до категорії людей, покараних за слово, релігію чи національні погляди. А такі люди ставлять істину вище всього і продовжують боротися навіть проти адміністрації, бо вважають її одним із трибів державної машини. І так як я — не вкрав, не вбив, не заліз до кишені — словом, не скоїв ніякого злочину ні проти радянської держави, ні проти свого народу, то я і вибрав оцю другу дорогу, дуже тяжку дорогу. Віра в цих людей і

віра в істину допомогли мені вижити і, хоч хорим, а радий я вернувся до Англії. Я вдячний долі, що вона пов'язала мене з такими людьми, що для них немає нічого прекраснішого, як пізнання істини і боротьба за неї. Бо немає нічого ганебнішого, як підтримання брехні. Особливо советської брехні.

Н.: Котрі з-поміж цих в'язнів вам найбільше заімпонували?

Ш.: Трудно сказати, які найвизначніші політичні постаті. Мені здавалося і здається, що кожний політичний в'язень — сам по собі унікалом. І кожний з них був і є в своїх рамках найвизначнішим. Тільки про наших жінок можна сказати більше, тому що вони ще в набагато жакливіших умовах, ніж ми. І тому заслуговують дуже великої пошани. І в моїх очах вони навіть визначніші.

Н.: Як на вас впливав цей контакт — бесіди з українськими політв'язнями?

Ш.: До ув'язнення я дуже мало знав про українських політв'язнів. Перший раз в 1970 році я зустрівся в Владімірській тюрмі із молодим Йосипом Терелею. Розмови з Йосипом справляли велике враження. Перший раз я тоді почув і побачив "рівноправність мов у СРСР". Бо за те, що Йосип писав звернення, заяви та вірші українською мовою — його без кінця кидали в карцер, карали. З карцеру завжди повертався побитий. Пізніше я це спостерігав і в інших таборах; коли хто з українців писав заяву до начальника табору, то її висилали до Києва на переклад. А відповідь треба було чекати від 1/2 до 2 місяців, а то взагалі такі заяви не відправляли. Говорили що державна мова — російська і всі громадяни мусять її знати. Я протестував, мене карали, тоді я взагалі відмовлявся розмовляти російською мовою з представниками влади. Таке ставлення радянського режиму не тільки до українців, але й до вірменів, литовців, лотишів, естонців. А євреям взагалі перешкоджали або забороняли вивчати в таборах та тюрмах іврит. Можливо перший раз у житті я власними очима побачив і відчув трагедію підвладних народів.

Н.: Чому і як ви стали великим прихильником вірменів?

Ш.: Ви знаєте, що вірмени — народ південний. Вони не звикли до суворох кліматичних умов. А їх кинули в оточення зовсім чужої нації, мову якої вони з трудом розуміють, звичаїв не знають. У мене за це завжди заливалася голова кров'ю, коли цих молодих хлопців гонили до праці в 50-градусний мороз, по груди в снігу. А влітку по коліна в багні, де комарі і мушки виїдали очі. За невиконання норм їх кидали до карцеру на цементову підлогу, в тоненькій робі і там не було опалення. І вже через кілька місяців всі без винятку з них хворіли. Як людина я не міг на це все байдуже дивитися і робив, що було в моїх силах, для підтримки своїх вірменських друзів. Жах не тільки в тім, як з тими людьми

поводиться режим, а ще і в тім, за що їх осудили. Адже вони тільки вимагають від советів референдуму на право на непідлеглисть. Я мав нагоду сидіти в концтаборах та в тюрмах з Арікяном, Насрадяном, братами Айрікянами, Акітяном, Акоюном, Гайком Каштеряном, членом Академії Наук Вірменії і багатьма іншими. Більшість — це члени НОП — вірменська Національна об'єднана партія, завдання якої — провести референдум. Мені зробили честь і запропонували стати членом-симпатиком партії. Я на це погодився.

Н.: Як спілкувалися різні національності в тюрмах і таборах?

Ш.: Усіх засуджених за політичні, національні та релігійні погляди об'єднувало одне: боротьба проти порушення прав людини в СРСР. А поскільки з боку адміністративних органів права порушується на кожному кроці, то в нас роботи було багато. Крім того, ми брали участь у відзначуванні національних, релігійних, політичних і традиційних свят тих народів, чії представники посаджені в тюрми та концтабори СРСР. Наприклад, 12 січня 1972 року, коли українці оголосили голодівку в концтаборах та тюрмах проти арештів, нас підтримували майже всі представники інших націй, які були теж посаджені. Також, коли вірмени відмічали день геноциду, — наші українці підтримували теж голодівкою в цей день.

Н.: Коли і за що карали політв'язнів?

Ш.: Карали мене найбільше за підтримку та захист дисидентів і їх родин. Але я також мав свою маленьку війну супроти КГБ та адміністрації МВД. Наша головна оборона виявлялася збиранням матеріалів та фактів порушення прав людини в СРСР і в місцях позбавлення волі і в міру можливості передачею цих документів на Захід, у вільний світ. Звичайно, це не завжди кінчалося успіхом. Нас ще більше карали. Тоді ми вже боронилися голодівкою, відмовлялися від роботи, оголошували мораторієм, тобто відмовлялися розмовляти з представниками влади. Нас знову карали, і це все крутилося одним колесом. Під час Београдської зустрічі ми на 100 днів перейшли на статус політв'язнів СРСР. Ми знали, що наш успіх залежить від того, як своєчасно повідомимо західній світ. Інакше нам погрожував розстріл, а декому продовження вироку. Тому ми тримали в таємниці і дату, і спосіб акції. Про це в ТК 19 знав тільки я і ще три колеги. Їхні прізвища не можу назвати, тому що вони ще в СРСР. Щоб завести в блуд табірних шпигунів, а їх завжди більше, як нас, ми пустили чутку, що в день Београдської зустрічі оголосимо голодівку. Аж раптово вранці 21 квітня 1977 р. ми оголосили перехід на статус політв'язнів СРСР, і на підтримку нашої акції ми відмовилися від роботи, ходити в колонах, носити на грудях

відзнаки. ходити на перевірку, голити голови і бути присутніми на політзаняттях. Адміністрацію охопив переляк — не стільки від нашої акції, як від того, що про це вже говорила західня преса та радіо. У перший день чи два адміністрація обмежилася бесідою з нами, а потім, доставши вказівку від вищих органів, почала кидати нас у карцери на 3-15 діб. Потім випустять на кілька хвилин і знову в карцер. Влада не розуміла, що нас уже таким способом не зламати, хоч ми майже всі захворіли. Влада вирішила розкидати нас, декого до Саранська на "профілактику", кому ПКТ, а кого далі кидали до карцерів. Усіх позбавили побачення, пакунків, кіоска тощо. Але все таки перемогу одержали політв'язні. Це було перший раз в історії мордовських концтаборів. І це була змушена визнати адміністрація. А сам начальник табору перейшов на іншу посаду і на багато нижчу.

Н.: Яка роля акцій, протестів, розголосу в західньому світі, на вашу думку?

Ш.: Для національного, політичного, релігійного, взагалі дисидентського руху, найважливіше розголос. І не тільки в західньому світі, а на самій території СРСР. І дуже хибно, коли деякі люди і навіть представники урядів заявляють, що великий шум преси та радіо може пошкодити політв'язням. Ось цієї мовчанки якраз і хочуть совети, тому що вони творять дисидентам розправу за зачиненими дверима. А щодо умов, в яких перебувають радянські політв'язні — гіршими бути ці умови не можуть. Слово "середньовіччя" для таких умов було б дуже лагідне. Більше розголосу та протесту в вільному світі — не тільки сприяє дисидентському рухові, але й поліпшує ті умови, в яких тримають засуджених політв'язнів.

Н.: Що дає людям силу і витривалість в таких умовах?

Ш.: Мені здається — віра, надія і внутрішній дух людини.

Н.: Були комічні — приємні моменти?

Ш.: Так, було багато — і комічних і трагічних моментів. Я пам'ятаю один випадок — перед 10 грудня 1971 року, коли ми з Сімасом Кудіркою і лише деякими політв'язнями вирішили відзначити день декларації прав людини, але так, щоб це було відомо всім — і в'язням і адміністрації. Пропозицій було багато, але остаточно погодилися на мою: піднести прапор ООН на телеграфному стовпі, який стояв без дротів якраз у середині табору. Але виникла проблема: звідки взяти шмат блакитного матеріалу. Білу фарбу для герба я вже дістав. Іду одного разу спати, як я звернув увагу на Лук'яненка, який роздягався і був тільки в одних штанцях, якраз такого кольору, який мені потрібний. Не гаючи часу я звернувся з проханням пожертвувати штанці для загальної справи. Левко спочатку сказав, що я

скажений, а потім, що це було б образливо для ООН зробити прапор із штанців, але я його переконав, що штанці не будь-які, а політичні — то Левко погодився і віддав. На другий день я вже вирізав блакитний квадрат якраз із того місця, на якому Левко сидів, бо воно було найширше. Потім відніс до нашого кравця, щоб той підробив на машинці й обшив чорною стрічкою, бо це мусів бути символ захорони прав людини в СРСР. Потім через трафаретку намалював герб ООН, Кудірка зробив флягшток і додав, що прапор в жалобі — мусить бути спущений на пів штока. Як моряк це він ліпше знав. Прапор заховали під старим порожнім баракком і домовилися в ніч з 9 на 10 грудня зустрінутися біля вбиральні, бо ми спали в різних секціях. Коли прийшов час, я подався на визначене місце, почекав трохи на Сімаса, але той не з'явився. Тоді я пішов до його секції, але там його не було. Збентежений, я повернувся до своєї секції, і тут раптом Кудірка.

— Чоловіче, що скоїлося? Я на тебе чекаю, шукаю, а ти тут!

А він каже:

— Я на тебе також чекав і, не дочекавшись, мусів сам піднести прапор.

Я підвів голову, і дійсно: прапор уже спокійно висів, і ніхто не знав і не бачив, хто це зробив. Потім ми докопалися, чому сталося таке непорозуміння: у Кудірки годинник поспішав хвилин на двадцять.

Потім був ще один випадок з приймачем. У той час я ще працював електриком. Узимку 1971–72 р. мені пощастило зробити невеличкий радіоприймач. Він був дуже незграбний, не мав ні гучномовця, ні шкали і навіть скриньки, і тільки на коротких хвилях. Але час від часу я мав можливість дещо підслуховувати, що говорили на Заході. Звичайно, слухати було б зручніше вночі, але я не міг його перенести з робочої зони в житлову, бо завжди був трус. Тоді я вирішив зробити трохи більший і ліпший, але під час несподіваного обшуку в майстерні я вліпмався. Мене відразу вигнали, і начальник табору капітан Войков погрожував судом — надати ще три роки до мого вироку. Я його чемно вислухав, а потім запитав:

— А якщо прокурор запитає, звідки я дістав компоненти для приймача?

Войков зразу зрозумів, чим тут пахло, бо деталі могли принести тільки його співпрацівники, за яких він відповідає. Войков вголос засміявся і сказав: — Ну, піймав ти мене! Навіть і покарати не можу, але шукай іншу роботу. А ця розмова хай буде між нами.

Звичайно, мене інша робота не цікавила, і на протязі всього життя в таборах я нічого не робив, хоч мені погрожували,

пропонували багато робіт. Тоді Войков зібрав усіх начальників загонів і інших офіцерів та працівників адміністрації і викликав мене. Сам почав робити допит:

— Чому не хочеш бути сторожем?

— Боюся, — відповів я.

— Ага. Чому не хочеш бути вантажником?

— Сил не маю.

— А, сили не маєш, — то чому ж відмовився бути рахівником?

— На це розуму не маю.

Войков уже втрачав терпіння і загарчав:

— Кінець-кінцем — ким ти хочеш бути?

— Начальником табору, — відповів я, не стримуючися. Войков витріщив на мене очі і тільки тоді, як вибух загальний регіт, зрозумів мене. Щоб я більше не жартував з начальником, дали мені 15 діб кари.

Н.: Скажіть кілька слів тепер про Миколу Руденка.

Ш.: Миколу привезли до 19-ого концтабору Мордовії десь восени 1977 року. Я був з ним разом аж до серпня 1978 року. Микола дуже швидко акліматизувався і вже з першого дня приєднався до нас і відразу розпочав писати вірші та нариси. Адміністрація і таборіві робітники табору були вельми незадоволені таким "нахабством" новенького зека і почали тиснути, де тільки могли, — змушували до найтяжчої праці, не зважаючи на те, що Микола інвалід з Другої світової війни, крали або просто відбирали, що було написано. Але все це Миколу не дуже турбувало, нічого іншого від репресивних органів Руденко і не сподівався. Взагалі, це людина мужня, високої культури та знання. Микола не тільки поет та письменник, він і філософ, науковець. Його дуже шанують всі в'язні і навіть деякі представники адміністрації. Я дякую Богові, що Микола вибрав мене особистим другом. У день до від'їзду з СРСР мені також пощастило зустрітися в Москві з його дружиною, яка залишила дуже приємне враження.

Н.: А тепер коротенько розкажіть про себе. Як вас випустили?

Ш.: У кінці серпня 1978 року мене раптово схопили ввечері з усіма моїми речами, підкинули на вахту, роздягли, дали свою робу, потім, перед 10-ою годиною, без речей випхали в зону спати. Вранці на другий день мене знову потягли на вахту, повернули мій одяг, але відмовилися повернути все, що я мав написано. Я протестував і відмовлявся їхати без моїх конспектів. Тоді мене силою вштовхнули в "воронки" без паперів і повезли на Явас, де міститься управління мордовських концтаборів. Звідти потягом до Потьми, до пересильної тюрми. Звідти повезли через Москву в Калінін, де я пробув у калінінському суворому ізоляторі

до звільнення. Моя прийомна донька із внучкою і колегою-дисидентом прийшли мене зустрічати біля тюремної брами. В місцевій адміністрації КГБ боялися, щоб дисиденти не вчинили якусь демонстрацію біля калінінської тюрми. Калінінське КГБ потелефонувало в Москву за порадою. Їм наказали мене вивезти автом з тюремного подвір'я на Заволзький відділ калінінської міліції. Прочитали мені постанову про рік домашнього арешту за мою "негативну" поведінку в таборах та тюрмах. Коли авто від'їздило через браму з тюремного подвір'я, я побачив доньку й онуку, які бігли за автом і кричали: "Тату!" Але авто не зупинилося. Я був змушений смикнути водія за комірць з такою силою, що той загальмував так, що ми трохи не вискочили через переднє вікно. Капітан міліції, який їхав зі мною, вихопив пістолет. Я відпустив водія, і мене з великою швидкістю потягли в міліцію. Там давали радянський паспорт — я відмовився. Зачитали постанову про домашній арешт. Я не став її слухати. На мене кричали, погрожували, але я не звертав на це уваги — я хотів скоріше на вулицю, побачити дітей, людей, будинки, автобуси. Коли я вийшов на вулицю і перший раз за десять років побачив, що там діялося, то в мене так запаморочилася голова, що я ледве не впав. А вага моя в той час була 57 кілограмів.

Н.: Що сталося між вашим звільненням з тюрми і виїздом з СРСР?

Ш.: На другий день після звільнення до мене приїхала з Москви Мальва Ланда. Привезла трохи грошей й іншу допомогу від дисидентів. Але я був під постійним наглядом. Біля дому завжди стояли агенти — в цивільній одежі — де б не пішов, вони ходили за мною, чи я був сам, чи з іншими людьми. Мені весь час пропонували радянський паспорт і погрожували, що мене знову посадять в тюрму за порушення паспортного режиму. Вкінці я хотів поїхати в Москву до англійської амбасаді й довідатися, що сталося взагалі з моїми англійськими документами. Але мені заборонено. Тоді я вирішив потай покинути Калінін і поїхати якимсь автом. Але не від'їхав я навіть 20 кілометрів від Калініна, як мене впіймало авто КГБ — чорна Волга, зупинило вантажну машину, якою я їхав, витягнули мене звідти, повернули мене до Калініна й попередили, що коли я ще раз зроблю такий крок, то мене дійсно за це покарають. Після цього моя пасербиця сконтактувалася з місцевими й московськими дисидентами, які допомогли їй пробратися до англійської амбасаді в Москві. Англійський консул порадив мені через мою пасербицю, щоб я дійсно взяв радянський паспорт, тому що тільки в такому разі поради дали згоду мене випустити з Радянського Союзу. Я був дуже незадоволений, але в мене іншого виходу не було. Я взяв

радянський паспорт і через 10 днів я зміг залишити СРСР.

Н.: Чи ваша пасербиця залишилася в СРСР?

Ш.: Радянський уряд обіцяв, що вона виїде, як тільки дістане запрошення з Англії чи з Німеччини. Таке запрошення вислали, але до цього часу її не випускають.*

Н.: Які, на ваш погляд, перспективи для дисидентського руху в СРСР?

Ш.: Дисидентський рух все більше й більше набирає сили. Дві велетенські армії КГБ і МВД нічогосінько не можуть зробити дисидентам, тому що дисиденти в народному середовищі. Це вже не якась "білогвардійська контра"; це вже не сини "куркулів", не пережитки минулого. Це вже діти революції; діти партпрацівників — продукт самої радянської системи. Це вже самі члени компартії СРСР. Два повні генерали — Андропов і Щолоков можуть послати на дисидентів гармати й танки, як це було в 1960-их роках у Новочеркаську, в минулому році в Вільнюсі, і перетерти жінок та дітей в кашу. Але ні гармати, ні танки нічого не можуть вдіяти перед словом. Слово і папір, це єдина і непереможна зброя дисидентів. Для дисидентського руху я бачу майбутнє.

Н.: А які, на вашу думку, перспективи для українського руху?

Ш.: Сталін знищив мільйони українців, але Брежнев цього зробити вже не може. В світовій історії ще такого не було, щоб якась одна нація або держава скорила весь світ. Найдовше існувала римська імперія, і що від неї лишилось? Коротше існувала брїтійська, і де вона тепер? Те саме і ще скоріше станеться з радянською імперією. Про це вже говорить сама логіка історії. В цьому українська нація відіграє найголовнішу роль. А українські дисиденти в цьому мають не малий успіх за дуже короткий час.

При кінці хочу винести подяку українським, російським, єврейським та іншим дисидентам та їхнім рідним, які на протязі довгих років піклувалися мною, особливо московським дисидентам, які допомогли мені й після звільнення і навіть купили мені квиток на літак до Лондону. Особиста подяка Мальві Ланді, яка, сама в важкому стані, не забувала про нас.

---

* Її випущено восени 1979 р. Ред.

ПІСЛЯ ПОХОДЕНЬОК ПО ПАРИЖУ

Полеміка про Шардена. Чи не Шардена?
Чи не полеміка?

Ю. Ш.

Мій старий знайомий і добрий приятель Іван Максимович Кошелівець пройшовся по Парижу. При цій нагоді він оглянув виставку картин Жана Сімеона Шардена. Був він там ніби сам, але, на щастя, взяв усіх нас, читачів його паризьких "походеньок" ("Сучасність", 1979, 9), із собою. Разом з ним ми бачимо картини Шарденові, милуємося дерев'яною ступкою з товкачем, бачимо Париж, бачимо Францію, бачимо ставлення різних народів до історії, бачимо — через це ставлення — країни заходу й сходу, бачимо і аспект України. Культура, кругогляд автора, людини пізнається з багатства асоціацій, з властивості заломлювати світло крізь грані своєї свідомості. Через це багатство Кошелівцеві "походеньки" (чи "Походеньки") викликають більше дискусії, більше співдумання й протидумання, ніж чимало статтів, написаних для дискусії, хоч "Походеньки" ті зовсім не були замислені як специфічно дискусійна стаття.

Про картини Шардена Кошелівець пише: "Шарден малював, не замислюючися над тим, чи в зображеному мають бути якісь ідеї. Його картини це — ідеально виповнений простір полотна з бездоганно вималюваними в живих кольорах предметами... Безпосередність, з якою він малював предмети, без ідей, просто, як їх бачив..." Тут мене забирає охота вкинути словечко.

Виставка Шардена з Парижу переїхала до Америки. Я бачив її в Бостоні. У Парижі вона складалася з 142 картин, у Бостоні число зменшилося до щось 85. Кошелівець, отже, бачив на 57 картин більше, ніж я. Думаю одначе, що висновки, роблені з того, що мені пощастило бачити, не змінилися б істотно, якби додати ту решту. Може хіба в яких деталях, і хай їх мені тоді дарують або додадуть. У всякому випадку я покидав виставку в Бостоні з тим самим загальним враженням, з яким Кошелівець виходив з Гран-Пале в Парижі: яке це чудове в своїй простоті мистецтво, як я духово збагатився за ті кілька годин, що їх

Містимо відгуки на нарис Івана Кошелівця "У походеньках по Парижу" ("Сучасність" 1979, ч. 9) і радо подамо відповідь автора.

провів серед ступок, чарок, мисок, цибулин, хлібин, фруктів, куснів м'яса, ягід і простих жанрових сцен, так, здавалося б, нелукаво, так безпосередньо виведених малярем.

Але бережімся. Мистецтво, попри все інше, ще, прикладаючи назву фільма Жана Ренуара, велика ілюзія. По-простацьки кажучи, омана. Чи справді світ, до якого нас повів Шарден, полонить тільки вірністю природі, чи справді він безінтелектуальний? Спробуймо бути не тільки враженими, а й *протиставленими* тому світові, протиставленими нашою розумовою аналізою.

Це був вік, коли академісти ще малювали грандіозні сцени на теми класичної мітології або героїзованого християнства; Ватто, Лянкре й Патер святкували безперервні *fêtes galantes* на уявній Кітері, а Буше переодягав графинь, маркіз і князівен у ідилічних пастушок. І в житті Марія-Антуанетта переносилася з величних і штучних розкошів версальських балів у штучну невибагливість версальського ж таки Намеау (хутірця), щоб повернутися знов до — вже справжньої — елегантності Малого Тріянону, до пишної гри фонтанів, до пишноти версальських різьб і паркетів. Простота в ті дні була виявом переситу і модою. І тому напевне не випадок, що Шарден, який довів цю модну простоту до крайньої межі, зробивши героями своїх картин глечики, ополоники й курячі яйця, був модним малярем. Не тільки протягом 50 років був він шанованим членом Академії, а в останні роки свого життя її скарбником, але навіть дістав як королівську ласку мешкання в Луврському палаці.

Простота картин Шардена упорядкована. Вона не справжня, в певному сенсі вона — *trompe l'oeil*. У молоді роки вона ще традиційна: ось об'єкти й знаряддя мисливства, — а біля них мисливський собака. Далі такий розповідно-асоціативний підхід відкидається. Але впорядкованість лишається. Чому коло забитого зайця дві квіточки? Чому коло кошика з суницями дві білі гвоздички? Предмети на натюрмортах не кинені, вони *розташовані*. Нема такої згортки на скатертині, яка не була б продумано *створена* рукою маляра перед тим, як він узявся за пензель. Це свого роду театр, і театр з твердою рукою *режисера*.

З цього світу виключена, здається, всяка драма. Світ перебуває в рівновазі. Навіть найяскравіший і найсолідкавіший іділіст того часу Грез відходив часом від ідилії, щоб намалювати офіційно-пишний портрет або щоб вдатися до буряности батькового прокляття дитині й подібних драматично-масових сцен. У жанрі Шардена найдраматичніша сцена — коли гувернантка докоряє дитині за дрібну провину. Або гри: ось хлопець бавиться в миляні бульки, ось інший споруджує будиночок з карт. Який блаженний, який благословенний світ! Який спокій, яка стабільність!

Твердо стоїть на своїх підвалинах Бастилія. Не розграбований ще Версальський замок-палац. Не позбавлені голови церковних статуй. Ні Люї XVI ні Марія-Антуанетта найменшого передчуття не мають про

ешафот-гільйотину. (Шарден розумно помер за десять років перед початком Великої французької революції).

Зробім ще одне спостереження. У світі картин Шардена не існує сонце й соняшне світло. Тло його натюрмортів і портретів як правило сіробрунатне, і світло йде від речей, художником намальованих. Вони ніби в приглушеному притамованому сьайві, що поступово меркне в міру віддалення від змальованих речей, щоб перейти в морок на окраях картини. Такого освітлення в природі теж не буває. Воно *зрежисероване*.

Мені хочеться тут сказати: вибір тем і сюжетів, композиція картин, їхня кольористика — усе служить одній *ідеї*, усе проводить одну ідею: ідею збагненности світу, його рівноваги, його стабільности.

Але не поспішаймо. Якби ми це беззастережно прийняли, поставили б тут крапку, ми дуже спростили б справу, і ми не зрозуміли б, у чому справжня велич Шардена як маляра, що справді підносить його над блискучою плеядою майстрів французького мистецтва XVIII сторіччя. Я маю на думці тінь смерті, що небачено зорить на Шарденів світ.

Уже в ранніх картинах Шардена вражає повторюваність теми забитої дичини. Нехай це традиційний жанр. Але чому так часто? Ба більше: є в цих і тільки в цих картинах одна особливість. Як уже сказано, Шарденів світ — без соняшного світла. Відповідно, він і без тіней. Предмети не кидають тіні на його картинах. Але з одним винятком. Мертві тіла зайців і птахів — тільки вони — всі і завжди ронять тінь. Чи це випадковість — чи атрибут смерті й тліні? У жанрових картинах Шардена часом з кімнати розчинені двері. Це традиційний засіб голляндського малярства. Пітер де Гоох особливо спеціалізувався був на цьому. Та в нього двері вели в соняшний світ двориків і вулиці. І це в похмурій Голляндії. У Шардена — в соняшній Франції — двері ведуть у ніщо, в туман, у п'тьму. Улюблені кольори Шардена — сірий, брунатний, сіробрунатний, що всі ступенюються в чорний. Контрастом — вкраплення, здебільша малі, білого або, ще рідше, червоного — колір ягід, фруктів, а передусім кривавого м'яса. Натюрморти Шардена ніколи не виливаються в рясноту Рубенса або Снайдерса. Це звичайно кілька об'єктів. І коли є в них харч, ніхто її не споживає, навіть у жанрових картинах, таких, як "Їжа для хворого, що одужує". Так само, як на його накопичених музичних інструментах ніхто не грає. А його гри — які вони ефемерні: мільяні бульки, картяні домочки. Шарден любить відбиття предметів у інших предметах, — склі, поливі глиняного посуду. Тут реальні речі переходять у нереальні, межа реальности розмивається.

Шарден не лякає смертю, як це робили майстрі барокко, ну, хоч би Хосе Рібера. Смерть присутня в його врівноваженому світі як повсякденна риса повсякденного. Це не кошмар, не гротеск, не нічна мара. Тільки в образі мавпи в людському одязі, що діє як людина, блимнула іскорка кошмарного. Але це традиційний мотив, опрацьований, на-

приклад, Тенірсом або, пізніше, Ель Греко, а в Шардена він зовсім побічний. Однак я хотів би твердити, що глибина враження від творчості Шардена, — а в її наявності Кошелівець і я, виглядає, однозгідні, — походить саме з того, що, стверджуючи гармонію впорядкованого світу, маляр водночас показує непомітно, але невідхильно тлінність цього світу. Самозречення в гармонії, смерть у мирі повсякденного, — ось провідна ідея (*ідея!*) його творчості. Ми можемо милуватися впевненістю його спокійного пензля, жадібно вбирати в себе мир і простоту, але підсвідомо ми не можемо не відчувати ідею неминучості і прийняття смерті. І це є те, що не дає мистецтву Шардена лишитися двовимірним, робить його три- і, — хто знає, може навіть — чотири-вимірним.

О, якби я був марксистом, як легко я міг би завести тут баляндраси про мистця, що відбивав світогляд аристократії, що, на вимерті, ще насолоджувалася своїм світом, але вже не могла не передчувати свого кінця. Але я волю бачити тут не одностороннє явище середини XVIII сторіччя, а прояв одвічної *condition humaine*. А може я тут відбиваю світогляд "загниваючого капіталізму"? Ах, якщо стати на шлях формул, усе можна вкласти в їхнє Прокрустове ложе, і якими ж бідними духово ми стаємо, яким газетно-одностороннім стає наш світ!

Повернімося до Шардена. Моя полеміка про Шардена полягала в ствердженні його глибокої *ідейності*. Я не можу погодитися з тим, що він "малював предмети, без ідей, просто, як їх бачив". Я думаю, що "просто малювання, як бачиш", взагалі не буває. Тут моя полеміка вже не про Шардена. Вона виходить у ширші обрії й починає стосуватися до мистецтва взагалі. Але я підозріваю, що Кошелівець мав на думці не ідею в сенсі індивідуальності мистця, накладеної на світ, не в сенсі світогляду, а в сенсі наративної ідеї, клича, гасла, вказівки, як діяти. Що мистецтво Шардена не кличе ані пригнічувати "експлуатовані трудящі маси", ані вішати аристократів на ліхтарях, ані поширювати територіяльні межі Франції на будь-якому континенті. О, тоді я цілком згоджуюся. Тоді полеміка перестає бути полемікою, не тільки про Шардена, а й взагалі. Усе тоді закінчується декларациєю згоди, і ми можемо, разом з Наталкою, Терпелихою й Виборним, заспівати —

Де згода в сімействі, де мир і тишина,
Щасливі там люди, блаженна сторона.

А виставка Шардена таки варта оглядин. З мораллю чи без моралі.

Культура, шило, мішок і груші

(ВІДГУК ЧИТАЧА НА «У ПОХОДЕНЬКАХ ПО ПАРИЖУ»)

Юрій Соловій

Багато років ведеться в нас праця над створенням атмосфери, в якій легше дихається працівникам культури; багато років ведеться в нас праця над поживленням зацікавлення образотворчим мистецтвом, а особливо новітнім. Висліди — після мозольного вкладу праці — марненькі, тим більше тому позитивні прояви повинні б одержати відповідну вдячність, особливо, коли йдеться про ділянку колекціонерства образотворчого мистецтва, що звичайно вимагає певного зречення. Дивно, що оборонець культури, яким є — донедавна редактор "Сучасности", — Іван Кошелівець, якимось цього не розуміє. В своєму репортажі "У походеньках по Парижу" ("Сучасність", вересень 1979), у ще одному схрещенні шабель з провінцією і некультурністю, він нечемно поводитьсь супроти одного з таких рідкісних наших здобутків, які заслужили на нашу повагу і пошану, а не публічні кпини автора з культурним доробком.

Цитую Кошелівця: "Колись до нашої редакції завітав колекціонер-аматор, гордий з того, що він власник твору, репродукованого в «Сучасності». Мені стало його шкода, коли з дальшої розмови я зрозумів, що він у мистецтві нічого не тямить і купив той твір лише тому, що він мальований мистцем, модним у його оточенні".

До редакції "Сучасности" зайшла людина, яка, мабуть, довіряла цьому журналові, бо купила твір, там репродукований (може ще під час редагування Кошелівця!).

Мене вразила в статті Кошелівця дволичність, бо, з одного боку, він бореться за культуру (що часом розриває нам живота), а з другого, не розуміє нормальних її процесів. Кожна людина, що цінить культуру, повинна знати, що геній без меценатів і фондів — мертвий геній. Брак фондів і меценатів (хоч би колекціонерів-аматорів) є нашою великою проблемою: це обтинає крила тим, кому могли б рости крила! А без крил не може бути льоту творчості, не може бути льоту культури.

Автор Кошелівець збагнув нашого колекціонера-аматора і зрозумів його трагедію: я знаю одного такого нашого колекціонера-аматора, який не є оратором, а поготові мистецьким теоретиком і ерудитом. Його колекція засягом і вибором належить до найвідважніших і найцінніших, і його зацікавлення (і посвята) є справжня. Його мінімальні фінансові

ресурси свідчать частково про це.

Кошелівець — іронізуючи — нібито пробує бути тактовним і не називає нашого колекціонера на ім'я (Господи, яка ж це тактовність!). Усе ж таки він робить нашій культурі погану прислугу: я гаряче надіюся, що наш "анонімний" колекціонер не вразиться цією нетактовною справою, знаючи свою роллю і значення в нашій культурі. Зрештою "той, хто добре сміється, — сміється в кінці!"

Я не бажаю цим принизити творчість іншого мистця, яка, до речі, мені не відома: мені прикро, що викликана Кошелівцем репліка може спонукати такі здогади і інтерпретацію. Хоч я маю алергію до груш — це лише хиба мого організму.

Мистцям часами незручно забирати голос у таких справах, але тому, що тут говориться про твір "модного мистця" — я опиняюся на нейтральному полі: я, ось, "вилізуюся з ран" (фінансових і змарнованого часу) після моєї останньої виставки в галерії ОМУА в Нью-Йорку, з ран, яких модні мистці звичайно не зазнають і не знають. Може доцільніше було б витратити ці кошти на видання Барчиного твору (що тепер готується до друку), ніж на проминальну виставку? Хоч ні, бож треба нашу людину теж учити дивитися й бачити.

12. X. 1979

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

Привіт і доповідь, виголошені на шостому делегатському з'їзді Братства колишніх вояків 1-ої Української дивізії УНА 13 жовтня 1979 року в Торонто (Канада)

Петро Григоренко

Передусім хочу подякувати за добру зустріч. Від цього залежить, що почуваю себе добре, серед своїх. Щиро дякую за це й вітаю вас на вашому з'їзді. Коли б мене попередили про те, що і в дискусії я зможу взяти участь, то я, підготувавшись, може б щось важливе сказав, а зараз прийдесть обмежитися на окремих заввагах, може й мало пов'язаних з завданнями даного з'їзду.

Перед поїздкою до вас я одержав кілька листів від дивізійників, які не радили мені їхати на цей з'їзд. Я відповів одному з них, а іншим послав копії тієї відповіді, й, як бачите, я є тут.

Я думаю, що хто прислав мені ті листи, — то чесні й добрі люди, тільки вони по-своєму все розцінюють і, я гадаю, помиляються в дечому. Я міг би зачитати деякі уривки з тих листів, навіть такі, що я вважав би за образливі для дивізійників. Один пише так: "День свого вступу до дивізії вважаю найтрагічнішим днем свого життя". І в інших листах головним чином зважається на те, що дивізія воювала в німецьких лавах: "рамено в рамено" йшли з німцями і вмирили разом з ними "не за свою справу, а за чужу". "Не була та дивізія українською, була німецькою". Але тут же мабуть опам'ятавшись додає: "Українською вона стала з того часу, як попала під командування генерала Шандрука".

Відповідаючи на це я сказав, що то є правда, але не повна. Люди йшли вмирати не за німецьку справу, люди йшли на смерть, щоб визволити свою поневолену батьківщину. Якби вони воювали за німецьку справу, то хіба б стали українцями від того, що ними почав командувати Шандрук? Їм свою країну хотілося визволити з неволі. Трагедія нашого народу та, що ми довго були розірвані.

Я проти німців воював, але теж не за свою справу. В своїй відповіді я так і написав: мені теж можна закинути, що я за чужу справу воював. Об'єктивно воно так і є, але я вважав ту справу своєю, вважав, що німці найгірші вороги мого народу, що вони хочуть його винищити, і, щоб того не сталося, я ніс на вогнище своє життя. І дивізійники йшли не на свято, не в гості до тещі, йшли на смерть. А на смерть люди йдуть добровільно лише за велике діло. Перш за все за батьківщину. За неї

вони боролись, за неї клали життя. І через те, що я боровся по другім боці, можна сказати проти вас, іду до вас, як до своїх. Я теж своїй батьківщині бажав і тепер бажаю добра, самостійности, свободи, так як і ви бажали й бажаєте сьогодні. І тепер перед вами дуже великий обов'язок — перед нами боротьба за визволення України з того тяжкого стану, в якому вона перебуває, й визволяти треба буде у всякому разі, якщо не збройно, так маючи зброю наготові. А збройні сили треба творити. І треба хоча б морально бути готовому до того, щоб створити їх з українців — і з тих, що в екзилі і найбільше з тих, що сьогодні ще служать в лавах збройних сил комуністичної імперії. Виходячи з тієї мети, я вважаю, що товариство дивізійників творить дуже важливу справу. Тому й я серце своє віддаю цьому товариству.

Ми сьогодні бачили на виступі генерала Андруника, як про свою країну думають військовики. Йдучи до вашого Братства я теж виходив з того, що вояки, які кров проливали та готові були віддати життя за свій народ, насамперед думають про нього. З тим я до вас ішов — і те знайшов. Дійсно, як українські вояки, так і вояки інших країн, думають найперше про добро своєї батьківщини.

Сьогодні, ідучи з паном Дубиком я слухав радіопересилання. Говорю про це в зв'язку з тим, що тут у нас відбувається. Передавали промову. Я не знаю, хто промовляв, але промова була про 50-ліття ОУН. Я уважно прислухався до тієї промови, й якось так непомітно в мене виникло почуття, ніби я слухаю пересилання урочистого засідання з Великого кремлівського палацу.

Є різний підхід до справ. Один ми бачимо зараз на цьому з'їзді Братства — діловий підхід. Але, на жаль, частіше буває інший — ювілейний, так би мовити: відкидати ділову аналізу, а тільки ювілей святкувати й говорити при тому лише приємні собі речі. Але людина не може діяти безпомилково. Людина робить не тільки добре, але й зле. Людина не тільки досягнення має, але й помиляється. Також і організації. "Не помиляються, — це стара поговорка, — тільки підлотники й абсолютні ідіоти". Перші не хочуть показати своїх помилок через свою підлу натуру, а другі через те, що не усвідомлюють своїх помилок. Сьогодні тут ми маємо приклад ділового підходу. Його ми маємо передусім у виступі нового голови Братства, пана Малецького. У цьому виступі він показав, як треба розуміти обставини, в яких діє Братство й завдання, що перед ним стоїть. Виступ генерала Андруника про те саме, але з другого боку. Перед світом велика небезпека, і, щоб її уникнути, треба вміти бачити свої власні помилки.

Братство дивізійників-воєнків — це братство людей, які в тяжкий час для батьківщини і для всесвіту, в той час, коли нашу країну плондрували два страшні окупанти, дві неймовірні сили, що загрожували всьому людству, мусіли шукати шляху порятунку для своєї батьківщини. На

жаль, їхні спроби не були вдалимими, і тепер ми повинні поробити підсумки тих спроб, виявити недоліки й помилки, щоб у майбутньому, в нових обставинах бути готовими до переможної боротьби, мати відповідну зброю й організацію.

Наша батьківщина поневолена. Не зважаючи на кров, що пролилася за неї, наша країна лишається під п'ятою окупанта. Ми не можемо з тим помиритися і шукаємо нових шляхів для боротьби.

Правозахисний рух України, який я репрезентую тут у вільному світі, веде боротьбу з тим же ворогом, який є й вашим ворогом — з комуністичною тоталітарною імперією. То значить, цей правозахисний рух — ваш союзник. А без союзників, особливо не маючи своєї військової сили, не обійтись.

Що робить правозахисний рух? Правозахисний рух — це люди, які так, як і ви, дивізійники, свого часу, ідуть може на відчайдушний крок, але не можуть не робити того кроку. Вони теж — між сильними ворогами, які кожної хвилини можуть їх знищити, але вони йдуть на боротьбу — не бояться. Це ті люди, яких я теж особисто знаю: організатор Гельсінкської групи — Микола Руденко, тяжко поранений, тяжко хвора людина. Він прекрасно знав, що йому загрожує. Як тільки в листопаді зорганізувалася Гельсінкська група, на квартиру Миколи зроблено зухвалій, бандитський напад, а три місяці пізніше його запроторили в тюрму. Він знав, на що йде. І Олекса Тихий теж знав, на що йде. Важко хворий, в минулому він уже відсидів 10 років, тепер знов був заарештований разом з Миколою і засуджений на 10 років особливого режиму й 5 років заслання — *п'ятнадцять років!* Також жорстоко засуджений і Левко Лук'яненко, який у минулому вже мав два місяці камери смерті, а потім 15 років радянських таборів суворого режиму. Всіх я зараз не перелічу. Скажу загалом, що з 10 членів, які були при заснуванні Української гельсінкської групи заарештовано шестеро й мене. Крім того, заарештовано четверо з нових і вислано за кордон Петра Вінса. Таким чином заарештовано всього десять і двох вислано — більше як первісний стан — десять. А скільки покарано ще тих, що допомагали групі! Але група діє — діє безперервно, бо до неї надходять нові сили весь час.

Правозахисний рух на тому й держиться, що ті, хто усвідомив собі потребу боротися, власним прикладом заохочують людей до боротьби, показують, що треба робити, як боротися проти сильного ворога, не боючися його. Тому в нас говорять: тактика правозахисту — рух на Голготу. Хочеш виступати за свою країну, — бери свій хрест і неси, який би тяжкий він не був. І то всі — і молоді і старші — хлопці такі, як Магусевич, Маринович і Петро Вінс, якому тепер 23 роки, і жінки такі, як 71-річна Оксана Мешко й Ніна Строката, — всі вони цей хрест чесно несуть. Це люди сталеві вдачі, сталеві волі, і те, що вони йдуть на Голготу, будить інших людей. Люди пробуджуються, і це найкраще розуміє КГБ — краще, ніж розуміємо ми. КГБ в Україні уже понад два

роки шукає розкаяних. Привозять з таборів усіх по черзі й показують: "Он яка воля! Чи тобі важко, напиши, що каєшся, й випустимо". А Віталісві Марченкові, який дуже хворий на нирки й може не дотягне до кінця терміну, таке казали: "Не треба каяття, напиши тільки, що прохаш помилювання". А він каже: "Чого буду просити помилювання, я ні в чому не винний, я законно вимагав те, в чому моє право. А ви мене як хочете випустити, так випускайте". Його за законом треба випустити, бо він смертельно хворий, але влада не випускає, шукає розкаяних.

Шукаючи розкаяних, замордували Гелія Снегір'ова. Тепер уже сім місяців голодує Олесь Бердник. Сидить у тюрмі, голодує, а його хочуть зламати, хочуть примусити до каяття. Осадчого, Світличного, Стуса привозили вмовляти на каяття. Але після Дзюби не було випадку, щоб хтось каявся. (Оплески)

Дякую за ці апльодисменти. Вони для тих хлопців, які видержують шалений тиск. Їм треба апльодувати, але за них треба й боротися. Вони роблять дуже велику роботу — виривають людей з-під влади жаху. Вони показують, що боятися не треба. Гасло правозахисту: "*Ми не боїмося вас. Робіть з нами, що хочете, а ми не боїмося*". Це є ідеєю і Юрка Шухевича, сина легендарного провідника УПА, Чупринки. Йому теж запропонували: "Підпиши тільки на помилювання". А він каже: "Чого буду просити помилювання, мене ні за що милувати. Ніяким злочинцем ніколи не був". Людина вже тридцятий рік сидить ні за що. Вже втретє, кожний раз одержує по десятиці років. Одна десятка кінчається — дають другу.

Ми повинні шукати шляхів, як їм допомогти. Я вам скажу, що людина там, коли чує слово в підтримку тут, за кордоном, то це укріплює її дух. Я знаю це, тому що сам був у тому стані. Кожна вістка, кожне слово західних діячів на користь ув'язнених має велику силу. Тепер ми, Західне представництво Гельсінкської групи започаткували акцію "Правозахисний Мадрид". У Мадриді в листопаді 1980-ого року відбудеться нарада представників урядів усіх 35 країн, що підписали Гельсінкські угоди. Ця нарада повинна підбити підсумки виконання тих угод.

Я радий, що передо мною виступив генерал Андруник. Він дуже добре характеризував, що твориться військово в Європі. Це дійсно турбота державної людини, дійсна турбота про безпеку не тільки для Канади, але всього вільного світу. Радянський Союз дійсно готовий до війни й готується до рішучого удару. Гельсінкська нарада, як то вам може чудно не здається, діяла не проти тієї підготовки, а на неї. Вона допомогла Радянському Союзові готуватися до війни. За гельсінкським Кінцевим Актом Радянський Союз одержав усе, що можна одержати в мирнім договорі. Але фактично, коли б відбулася мирова конференція й був підписаний мирний договір, то він того б не одержав, бо всякий мирний договір має за головне своє завдання оголосити закінчення війни. Тепер, хоч Друга світова війна давно закінчилася, зібрали не

мирову конференцію, а нараду про безпеку в Європі. Це "цирковий номер" радянської дипломатії. Радянська дипломатія зуміла підмінити мирову конференцію Гельсінкською нарадою, а мирний договір гельсінкським Кінцевим Актом. І Захід на те пішов. Тож тільки дивуватися треба, як можна було погодитися на таке. Була б мирова конференція, довелося б оголошувати закінчення війни, оформити вивід військ з чужих територій, обговорювати справу національного самовизначення територій і народів, що були окуповані Радянським Союзом у наслідок його зговорення з Гітлером. Я маю на увазі Прибалтицькі Країни, Західню Білорусь і Україну. А коли б зайшла мова про Західню Україну та Білорусь, то не минути б і обговорення української й білоруської справи в цілому. Радянська дипломатія твердила, що назва конференції — то чиста формальність. Але формальний акт, як назвати конференцію — чи то мировою чи то безпеки — означає повну зміну змісту конференції, а з тим й її наслідків.

На мировій конференції прийшлося би обговорювати великі проблеми існування цілих народів — німецького, польського, українського, білоруського, литовського, латвійського, естонського. В чомусь Заході довелося б, мабуть, і поступитися, але Гельсінкська нарада закріпила *всі* придбання Радянського Союзу під час війни. Це небачене явище. Як можна було піти на це — ума не приберу. Як можна було піти на те, щоб Радянський Союз "на законних підставах" лишив у центрі Європи свої війська, що він їх ввів туди під час бойових дій, — те диво не пояснене. Гельсінкська нарада закріпила це суперечне становище, і стоять тепер ті війська "на законних підставах" у центрі Європи. Стоять і ще скаржаться при першій-ліпшій нагоді, що війська НАТО створюють для них небезпеку.

А що ж отримав Захід за такий коштовний дарунок з його боку? Віддавши території, віддавши країни, дозволивши держати війська, як ніж, устромлений у серце, — в обмін? Обіцянки. Порожні обіцянки від Радянського Союзу, що він не буде нападати на Захід і що він дасть людські права своїм громадянам. Коли б Радянський Союз виконав ці обіцянки, коли б він дав людські права, то суспільство в Радянському Союзі не було б закрите, і Захід на тому б виграв. Але Радянський Союз людських прав не дає, і тому Гельсінкським групам доводиться вести тяжку боротьбу за ті права. А їхніх членів за те садовлять у тюрми, табори, психушки. Виходить, безпека Заходу, мир в Європі й усьому світі, права людини — потрібні лише цим групам. І ведуть боротьбу ті групи в невимовно тяжких умовах, без ґрунтовної підтримки вільного світу.

Акція "Правозахисний Мадрид" започаткована для того, щоб включити в боротьбу за права людини всі гельсінкські країни Заходу, добитися, щоб вони поставили питання про негайне звільнення всіх ув'язнених членів Гельсінкських груп і про оголошення загальної політичної амнесії, мобілізувати громадськість, щоб вона зобов'язала

свої уряди на Мадридській нараді дійсно обговорювати — відкрито говорити й виявляти порушення Гельсінкських угод. Ось для чого нам і треба мобілізувати суспільство. Брати-вояки і всі присутні! Ви маєте можливість допомогти тим, хто бореться, не нам, а тим, що борються там, в Україні; тим, хто розхитує той жахливий устрій, що душить всі підсоветські народи, в тому числі й наш народ.

Я свій виступ присвячую якраз тому, щоб ви в своєму суспільстві — канадському й американському добивалися підтримки правозахисного руху в СРСР. Ми звертаємося і по грошову допомогу, бо для того, щоб творити акцію, — а це наша ініціатива, ініціатива Української групи, — треба грошей.

І на закінчення скажу вам ще приємне. Дуже я вдоволений тим, що бачив. Я два дні на з'їзді запитував багатьох делегатів і гостей, які партії входять в Братство. Мені всі відповідали, що всі партії, які є в українській еміграції, входять. Тут є представники всіх партій, й живемо дружно. Тож виходить, ви живете інтересами Батьківщини. Те, що на ваше запрошення прийшли всі організації, яких запрошували, теж показує, що ваша тактика єдності бере верх. В тому напрямі треба й діяти. Треба з'єднати все українство. Єдність — це те, що нам найпотрібніше. Як буде наша еміграція єдиною, то й голос наш буде єдиний, а такий голос добре чути.

Щоб ви не думали, що я це тільки від себе говорю, я прочитаю те, що казав мудріший від мене:

Не марнотратним, не яловим повинно бути життя й перебування нашої еміграції поза межами Батьківщини, а повним глибокого змісту та позиточних наслідків для рідного краю! Глибоке зрозуміння потреб нашого національно-державного руху і контактна согласна праця з тією роботою, що провадиться в Україні — ось що головним чином буде цінувати працю еміграції за кордоном, коли вона захоче як слід виконати свій обов'язок перед рідним народом... Отже пріоритет державности над партійністю, загальнонаціональних інтересів — над клясовими та груповими, партійними мусимо ми на еміграції зрозуміти й відчувати як категоричний імператив, як одну з головних умовин нашого державного будівництва. Наша сила в єдності, а порука успіху наших змагань у державній слухняності... Хай же менше серед нас буде тих, про яких кажуть, що вони нічого не забули і нічому не навчилися. Навпаки, нехай буде більше таких, що вчать на помилках своїх і мають мужність визнати їх, щоб надалі їх уникнути!"

Це — Симон Петлюра.

І я думаю це найкраще, чим я можу закінчити свій виступ. Дякую щиро!

Канадська національна оборона

Степан Андруник

Запрошення промовляти до вас сьогодні, я вважаю за честь для себе. Прошу одначе вашого вибачення і виrozumіння, бо хоча я канадець українського роду, але на протязі останніх сорока літ української мови я вживав рідко; тому вибачаюсь за похибки в мові, які ви напевно зауважите.

Я хотів би до вас сьогодні говорити про стан нашої канадської державної оборони.

Канада не вважається мілітарною країною. Через своє географічне становище і поблагословлені дружнім сусідом з півдня, канадці втішаються почуттям безпеки і тому байдужі, приспані та в стані цілковитої інерції, коли мова про оборону нашої країни.

Ми схильні ігнорувати не милі нам недавно минулі події, як наприклад, те, що від тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року коло вісімдесятьох країн вели між собою більші чи менші війни. Ми схильні переочувати і недобачати те, що Радянський Союз витрачає чотирнадцять процентів свого загального річного національного доходу на озброєння, тоді коли, для контрасту, Сполучені Штати Америки витрачають на озброєння п'ять з половиною процентів свого річного доходу. Інші країни — наші союзники НАТО — витрачають три з половиною проценти, а Канада на це витрачає мізерну суму — лише два проценти.

Сьогодні в усьому світі бачимо щораз частіші громадські напруження. Переживаємо період необмеженого озброєння, громадського безладдя та заворушень. Ми бачимо національні, расові та релігійні поділи. Маємо проблему перенаселення, економічної нерівності і живемо в час, коли нам на очах радикально зменшуються природні ресурси — а особливо нафта. Живемо і бачимо, що людська здатність вести війни збільшується, а спроможність стримуватися від конфліктів — зменшується.

Деякими аспектами сімдесяти роки можна прирівняти до тридцятих років. Ми бачимо наші слабкості в розв'язуванні інтернаціональних конфліктів, але водночас не дивимося правді в очі, особливо коли йдеться про військові факти, бо в нас є тенденція дивитися на світ так, як

Доповіль, проголошена на шостому делегатському з'їзді Братства кол. вояків 1-ої Української дивізії УНА 13 жовтня 1979 р. в Торонто. Доповідач — генерал-бригадир, командант Центральної округи Міліції Канадських збройних сил.

ми хотіли б його бачити, а не як він у дійсності є. Ми, наприклад, ігноруємо експансивний зріст потуги Радянського Союзу, потуги яка має, як твердять знавці, найдеструктивніший арсенал зброї в світі — арсенал такий великий, що такого світ ще не бачив.

Військова сила Радянського Союзу зросла дуже швидкими стрибками, особливо в останньому десятилітті. Радянський нуклеарний арсенал можна б порівняти до близько п'яти і чотирьох десятків мільйонів тонн вибухового матеріялу ТіЕНГі, тоді коли американський нуклеарний арсенал дорівнює чотирьом і двом десяткам мільйона тонн.

Радянська морська фльота має більше воєнних кораблів, ніж їх має Америка, а сила атаки підводних човнів Радянського Союзу є теж найбільша у світі. Радянська фльота сьогодні патрулює всі моря світу.

В Європі збройні сили Варшавського пакту мають таку чисельну перевагу, що можуть кожночасно заатакувати з переважною силою Центральну та Північну Європу. Чисельно вони перевищують збройні сили НАТО, бо вони мають на поготоввлі дев'ятсот сорок три тисячі боездатних вояків, тоді коли НАТО має їх шістсот двадцять шість тисяч. Вони також мають більші та готовіші до бою резерви, ніж їх має НАТО. Станом бойових танків вони нас перебільшують у відношенні майже три до одного, а в летунстві — два до одного.

Ця безпрецедентна зформована радянська військова машина вже своєю силою і величиною вважається офензивною, а не оборонною, і тут аж напрошується питання: яка мета такої колосально розбудованої мілітарної сили Радянського Союзу?

Деякі аналісти кажуть, що радянський уряд так реагує на американські наміри й заходи. Чи це справді так?

На початку сімдесятих років ми прийняли принцип так званого "детанту", і в тисяча дев'ятсот сімдесят другому році на "вершинній нараді" в Москві Сполучені Штати Америки і Радянський Союз уклали договір на обмеження стратегічної зброї. Як наслідок цього і через виснаження В'єтнамською війною, американці зменшили свої оборонні витрати.

А що зробив Радянський Союз тим часом? Він експансією поширив свої впливи і впровадив свої збройні сили на Середньому Сході та в Африці. Це й є причиною, чому ставиться під питання філософія детанту.

А як це обходить Канаду?

Будь-яка загроза Європі є водночас загрозою для Канади. Ми економічно взаємно залежні. Ми маємо спільну культуру та спільні цінності. Ми маємо спільний обов'язок боронити наш демократичний устрій. Жадна нація сьогодні не зможе встоятися сама. Наша сила полягає — саме тому — в альянсі НАТО.

Нашою найбільшою небезпекою сьогодні є те, що ми, канадці, схильні бути байдужими і засліпленими, коли мова йде про небезпеку радянської потуги. Цим сучасним станом ми мусимо бути занепокоєні

не лише, щоб зберегти себе фізично, але також і щоб забезпечити за нами і за нашими нащадками ці вольності, за які боролися і проливали свою кров наші предки, а ними є: право вільного слова, право на вільне голосування та право на віровизнання, бо навіть якщо ці наші права не зовсім досконалі, вони гарантують нам справедливість і рівність.

Це є — ті наші дорогоцінності, за які ми, ветерани, боролися. Нашим обов'язком у Канаді сьогодні є усвідомити наших співгромадян, що треба вміти розрізнати між ідеалом і реальністю та між пропагандою і фактами. Ми хочемо, щоб канадці зрозуміли, що саме наша військова сила є найкращою гарантією миру в світі. Коли затираються в пам'яті бої та війни, у яких канадці воювали, ми мусимо скріпити нашу діяльність і запевнити, що канадці не муситимуть класти нові тисячні жертви в війні, якій можна було б запобігти.

Наш обов'язок сьогодні є усвідомити всіх канадців, незалежно від того, чи вони українці, італійці чи члени інших етнокультурних груп, що справжня і збройно достатня оборонна готовість Канади — це те забезпечення, яке заслуговує на вплачення кожного доляра як належності, бо це є найкращою гарантією миру.

Заява комітету єврейсько-української співпраці

Громадський комітет єврейсько-української співпраці повідомляє: 5 листопада 1979 року на засіданні управління Єрусалимського відділу Об'єднання вихідців з СРСР деякі члени правління поставили питання про "проукраїнські симпатії" організаційного секретаря нашого Комітету п. Якова Сусленського.

Пан Сусленський, як відомо, є засновником і головою громадського руху імігрантів "Алія — Правда і Справедливість". Оскільки заснований ним рух протягом довгого часу активно домагається радикальної зміни всієї системи інтеграції новоприбулих до Ізраїлю і здобув собі симпатії багатьох громадян Ізраїлю, склалася ситуація, що викликає неспокій у теперішніх керівників Об'єднання, — п. Я. Сусленський виявився найнебезпечнішим "конкурентом" п. Г. Фейгіна — голови Об'єднання вихідців з СРСР.

На засіданні, 5 листопада [м.] р., схвалено пропозицію голови Єрусалимського правління п. Руди Портного: Якова Сусленського засуджено від імени правління "за шкідливу для єврейського народу діяльність"...

Комітет єврейсько-української співпраці вважає зайвим детально наводити відомі йому обставини, пов'язані з "політичною боротьбою" в Ізраїльському об'єднанні вихідців з СРСР. Ми звертаємо увагу громадськості тільки на два факти: виступ п. Фейгіна в ізраїльському радіомовленні, в якому п. Фейгін назвав євреїв, які співпрацюють з українськими і литовськими національними силами, а теж з російськими дисидентами ... ворогами єврейського народу (виступ п. Фейгіна був переданий 31 жовтня 1979 року); на згаданому засіданні правління виступив певний п. Левав, діяльність якого в Об'єднанні *новоприбулих* з СРСР нам не цілком ясна: адже п. Левав живе в Ізраїлі кілька десятків років! П. Левав сказав дослівно таке: "Якби не страх перед КГБ, то українці вирізали б усіх євреїв!"

Комітет єврейсько-української співпраці примушений заявити:

1. Не беручи участі ні в діяльності Об'єднання вихідців з СРСР, ні в діяльності руху "Алія — Правда і Справедливість", Комітет вважає що: напади на довголітнього в'язня Сіону Якова Сусленського, брудні намагання відсунути його, є не що інше, як відміна *переслідування за переконання*. Ми вбачаємо в переслідуванні Якова Сусленського і відтінки *політичних репресій*, бо ж усім відомо, що нинішнє Об'єднання вихідців з СРСР — організація, цілковито залежна від державного апарату і найбільших партійних блоків Ізраїлю.

2. Публічні висловлювання українофобського, русофобського та іншого характеру завдають Ізраїлеві і єврейському народові величезної шкоди, наслідки якої важко переоцінити. Шовінізм, націоналістичний ізоляціонізм і расизм ще ніколи не давали добрих наслідків, і в кінцевому підрахунку вони приводили до великого лиха.

3. Комітет єврейсько-української співпраці заснований колишніми політ'язнями радянських концтаборів і активними учасниками єврейського національного руху в Радянському Союзі. Співпраця всіх національних і антитоталітарних рухів і сил, зокрема співпраця з українським національним рухом — не "примха" засновників Комітету, а *наказ часу*. Відокремленість є на руку тим, які хотіли б знищити як єврейський національний рух, так і український.

4. Комітет подає до відома всім "борцям за чистоту рас", що будь-які їхні расистські висловлювання, будь-які переслідування членів нашого Комітету стануть відомі як в Ізраїлі, так і в усьому вільному світі.

5. Комітет сподівається, що демократична громадськість Ізраїлю оцінить наші скромні зусилля на подолання безглуздої ворожнечі між єврейським і українським народами.

Комітет єврейсько-української співпраці.

3 ВИСТАВОК ОСІННЬОГО СЕЗОНУ

Аркадія Оленська-Петришин

У галерії Забріскі в Нью-Йорку від 2-ого до 27-ого жовтня 1979 року відбулася виставка пізніх творів Архипенка. На виставці показано 8 скульптур та скульпто-картин, які мистець виконав між 1947 та 1957 роками.

Новаторство Архипенка в скульптурі найчастіше асоціюють з ідеями, які мистець розвинув у другому десятилітті нашого століття. Тоді він експериментував із вгнутими та опуклими формами і діянням негативних просторів як особливо важливих композиційних засобів. В скульптурах Архипенка того часу часто домінують гранчасті форми, які ми звичайно пов'язуємо з раннім кубізмом у скульптурі. Ці ідеї були серед тих, що стали центральними в розвитку скульптури 20-ого століття. Вони забезпечують місце Архипенка як одного з найважливіших новаторів кубізму.

У творах 1940-ових та 1950-их років Архипенко відійшов від раннього радикального експериментування, від особливо важливих проб діяння відсутніх форм, та зосередився над експериментами з різними матеріялами та композиціями в кольорах. До таких праць належать особливо численні скульпто-картини, які він, щоправда, започаткував уже в другому десятилітті 20-ого століття. В 1940-ових та 1950-их роках мистець детальніше просліджував взаємодію кольорів у композиціях, як також діяння ефектів різних матеріялів, як от прозорість пластики, блискучість перлямутру та відображення в дзеркалах.

І тут Архипенко лишився наполегливим новатором. Однак можна зауважити, що зосередження над діянням ефектів різних матеріялів надає іншим аспектам творів Архипенка пізніх років деякої передбаченості, особливо в працях, в яких він уживає перлямутру.

Також на відміну від ранніх кубістичних праць, в яких вражає динамічність форм, у творах 1940-ових та 1950-их років помітна деяка схематичність у вигладжених заокруглених формах. Часто праці меншого формату, як "Місяць" (12"х12½") у різьбленій пластиці 1947 року, якии був на виставці в галерії Забріскі, здаються кращими та інтимнішими, особливо тому, що їхня експресія більш несподівана.

Виставка в галерії Забріскі показує також Архипенкове зацікавлення іншими ідеями, напр., освітлення прозорих

скульптур іззовні та експресія руху, якими в той час цікавилися і інші мистці. Такі скульптури, як рухома "Поворотна фігура" 1956 року, в якій мистець ужив дерева, перлямутру й інших матеріалів, виявляють цей напрям його новаторських зацікавлень. У "Клеопатрі" 1957 року особливо виразна евокативна, настроєтворча функція вживання таких матеріалів, як коралі та інші об'єкти.

Треба завважити, що критична оцінка в американській пресі, яку дістали пізні твори Архипенка на цьогорічній виставці в галерії Забріскі, була прихильніша від оцінки, яку попередньо діставали пізні праці мистця.

Проблема реалізму, що корениться в самій суті цього напрямку — є те, що в прагненні точних зображень об'єктів є постійна загроза "бездумности", затрати інтерпретації баченого чи експресії думки мистця.

Олії Якова Гніздовського, показані на виставці, яка відбулася в Українському інституті в Нью-Йорку від 24 жовтня до 15 листопада 1979 року, віддзеркалюють цю проблематику реалізму: важливість зберегти особистість мистецького виразу в контексті точного світозображення. Не зважаючи на різноманітність тематики, виставка вражає співзвучністю цілості. Це вказує на те, що мистець знайшов засоби виразу своєї власної, особистої експресії.

У випадку олійних картин Гніздовського, ми найбільше ідентифікуємо з його мистецьким світом ті, в яких особливо строга композиція. Мистець часто вживає такого простого композиційного засобу, як центральність уміщення одного об'єкта або групи об'єктів, здебільшого в якійсь посудині. Маляр ще підсилює переконливість цього засобу тим, що з малими винятками він уживає в одній картині серії тих самих об'єктів, звичайно симетрично розташованих у даній картині. (Кукурудза з кукурудзою, капуста з капустою, наприклад). Глядачі, знайомі з працями Гніздовського, можуть пригадати численні зразки центрально вміщених кошків та пачок з городиною або фруктами в його натюрмортах. Особливо добрим зразком переконливості цього композиційного засобу є натюрморт "Округлий хліб" з 1973. Тут центральність уміщення хліба підсилена його округлістю. В краєвидах добрим зразком є "Вид із стодоли" 1979 р., де трошки відчинені двері стодоли проводять очі глядача до центрально розташованого краєвиду, прямокутність якого визначена вертикальністю дверей та горизонтальністю гори та низу самої картини. коли Гніздовський уникає такої центральності, в картині послаблюється почуття присутності його мистецької особистості. Одна картина на виставці "Вид з мого вікна" (1972), в якій композиція менш строга, є також

"анонімніша".

Інший засіб, з яким ідентифікуємо мистецький світ Гніздовського це навпроти до тих самих об'єктів, домінантність кількох тематичних циклів. В олійних картинах до таких циклічних картин належать серії метра та безлюдних міст, а в натюрмортах це найчастіше городина та фрукти.

Ще один засіб, який часто проявляється в картинах Гніздовського, це повторення об'єктів, — моркви, гарбузів та навіть тварин, як у картині "Свиня з поросятами" (1978). В краєвидах це повторення будинків, стовпів та навіть поодиноких відрізаних цеглин мурів. Такою серійністю мистець підкреслює важливість об'єктів, які він вибирає для зображення в картині, та досягає більшої гіпнотичності образу.

Характеристичний засіб картин Гніздовського це гостра перспектива в багатьох його олійних краєвидах, яка своєю несподіваністю підсилює діяння образу та спричиняє своєрідність експресії.

Творчості Гніздовського притаманні тональні кольори, але він часто вживає якогось одного сильного кольору, напр., яскраво червоного, для акцентування.

Очевидно, є інші мистці, що вживають цих засобів, але складне взаємодіяння цих засобів належить до мистецької особистості Гніздовського.

Олійні картини Анатолія Коломийця, які ми мали нагоду бачити на виставці, що відбулася в ОМУА в Нью-Йорку 28-ого жовтня — 3-ого листопада 1979 р., вражають ваговитістю зображень. Коломиєць досягає переконливості експресії в своїх картинах особливо тоді, коли форми в них видаються тяжкими, фактура груба, а тони контрастові. Мистець завжди видавався найсильнішим у безпредметових працях, мабуть, тому, що в них він міг найвільніше вживати важких форм та контрастових тонів, без обмежень, які звичайно накидає об'єкт на специфічний його мистецький вираз. Це особливо впадає в око, коли порівнюємо трактування людських облич, в яких Коломиєць обмежує та точніше контролює свій мазок, та інших частин тих самих картин, де він має більшу волю в виборі властивішого йому підходу. Така різниця в трактуванні форм в тих самих картинах вражає негативно та не сприяє єдності експресії картин. Мистець успішніший натюрмортах, бо тут він може поводитися свободніше, ніж це можливо в картинах з людськими постатями.

Попри ці відмінності всі картини Коломийця мають спільні риси персонального стилю. Це особливо помітне на такій виставці, як та, що ми мали нагоду бачити в галерії ОМУА, де поруч висіли предметові та безпредметові праці.

МЕД, ЖИР, ПОВСТЬ У МУЗЕЇ

(РЕТРОСПЕКТИВНА ВИСТАВКА БОЙСА В МУЗЕЇ ГУГЕНГАЙМА*)

Дзвінка Орловська

Мистецтво набуває повного значення тільки тоді, коли мистець перестає цікавитися "красивим предметом". Скульптор Генрі Мур усвідомлював різницю між двома головними настановами мистецької творчості, протиставляючи "красу вислову" "силі вислову". Мета першої — дати задоволення органам почуття, друга розрахована на глибший духовний вплив. Мистецький твір мусить мати власну життєвість, а не бути лише відображенням такої чи такої дії (наприклад, лет птахів, жінки в танці, чоловік, що читає і т. п.). Мистецький твір мусить посідати енергію, не залежну від зображеного предмету.

Одна з характеристичних проблем мистецтва другої половини 20 століття це те, що чим незвичнішими, чим труднішими до збагнення зробилися його твори, тим потрібнішими стають теорії та пояснення, які виправдують їхнє існування в мистецтві. Концепція — ідейний задум твору — стала рівноправною, а в багатьох випадках важливішою від створеного об'єкту. Цей розвиток породжує питання: що важливіше — творчо маніпулювати тим, що вже усвідомлене, чи піддаватися в творчості ще невідомому? Мистецтво може базуватися на інтелекті (наприклад, через систему причинових зв'язків) або на сліпій вірі — вірі, яка вириває з об'явлення і яка має справу з істинами неприступними розумові. Я переконана, що віра повинна спиратися на інтелект, оскільки через розум пролягає шлях до тієї невідомої мети, яка в першопочатку дає поштовх до творчості. Якщо мистцеві не пощастило досягнути мети, то це тому, що неправильний його шлях, а не його мета як така.

Як чисто зорове явище творчість Йозефа Бойса викликає активну реакцію. Дуже важливим у його творчості є визнання ним будь-чого, що передає енергію (метали, віск, мед, повсть) повноправним мистецьким матеріалом і перевтілення ним усіх речовин у мистецтво. У шістдесятих роках Бойс був пропагатором нової "демократизації" мистця/генія. Своїми численними виступами та "гепенінгами" він кидав виклик формальним визначенням мистецтва. Ця діяльність завершилася в 1972 році, коли засновано Вільний міжнародний університет, в якому велика кількість студентів, послідовників Бойса, брала активну участь у

---

*Виставка відбувалася від 2 листопада 1979 р. до 2 січня 1980 р.

цих панмистецьких "подіях". Зародок таких "подій" можна знайти в дадаїзмі, однак, важлива різниця між Бойсом і дадаїзмом — це те, що остання група була деструктивною по суті, відкидаючи традиції та формалістичні ідеї без спроби заступити їх будь-якою структурною альтернативою. Хоч Бойс також відкидає традицію й формалізм, він пропонує дуже позитивну розв'язку — зцілення суспільства за допомогою мистецтва, ритуалу творчості, кінець-кінцем створення в майбутньому ідеального соціалістичного організму, в якому "всі частини діють, як у живому тілі".* Його твори — символи цих ідеалів. Найкращий приклад цього це його "Медова помпа" (1977), яка помпує дві тонни меду (мед символізує тут тепло/вигоду) крізь пластмасові рури по всьому комплексу Вільного міжнародного університету.

Може видатися іронією, що Бойсові зроблено важливу ретроспективну виставку в Америці аж з приходом 1980-их років. Можливо, це є наслідок поновного зацікавлення європейським мистецтвом (особливо німецьким). Поза тим таке запізнене зацікавлення творами Бойса вказує на те, що ми ще не готові покинути ні шістдесяті роки, ні пізній мінімалізм чи концептуалізм сімдесятих років.

У недавно виголошеній у Школі образотворчого мистецтва доповіді п. з. "Після мінімалізму і після модернізму" Роберт Пінкус Віттен розглянув дві школи концепційних мистців, які виринули після і в опозиції до мінімалізму. Це були — у його визначеннях — епістемологічні концепційні мистці і онтологічні концепційні мистці. Перших вабить пізнання нашого знання, других — пізнання буття. Прикладами епістемологічного концептуалізму можуть послужити твори Мела Бокнера і Сола Ле-Вітта, які знаходять естетичний порядок за допомогою чистого математичного способу висловлення. Онтологічний концептуалізм репрезентують твори Кріса Бердена, Віто Аккончі і "живі" скульптури англійської пари Гілберта й Джорджа. У цих творах наголос падає на власну особу, ролю мистця як творця. Це мистецтво найчастіше прибирає форми "ритуальної" дії, в якій напрям цього мистецтва великою мірою визначають особисті біографічні та емоційні елементи. Цей конфлікт — а саме, якою мірою мистець накладає чи не накладає власне я на твір — триває від початку історії мистецтва. Мінімалістичні системи були реакцією проти емоційно насичених полотн абстрактного експресіонізму. Абстрактні експресіоністи, натомість, формувалися в протиположності формалізму паризьких шкіл — головне

---

*Caroline Tisdall. Joseph Beuys. Нью-Йорк (The Solomon R. Guggenheim Museum), 1979, ст. 44.

кубізму. Повертаючися ще далі в минуле, можна спостерегти, як аналітичні поверхні кубізму протиставилися мітологічним, символічним творам заперечників імпресіонізму.

Коли мистець виявляє себе самого як важливий, невід'ємний компонент мистецького твору, він може диктувати свою ролю в своєму творі. У працях Бойса ми відразу бачимо його багатогранну ролю: він — мистець, філософ, політик, реформатор суспільства і т. д. Він — у межах культури — герой культу. Я сумніваюся, чи мистець спроможний виконувати всі ці ролі рівночасно, залишаючися попри все і насамперед мистцем (бож усі ці додаткові ролі вимагають творчої енергії, яка в іншому разі була б скерована виключно в мистецтво). Хоч це виглядає на іронію, мені видаються найсильнішими саме ті твори Бойса, в яких глядач не усвідомлює тих символічних значень, що їх Бойс вважає такими важливими. "Ванна", 1960 (ванна з жиром, марлею та пластровими стрічками), "Сніг", 1965 (гілочки та повстані квадратики) і "Роги", 1960 (бронза, пластмасові рури, заяча кров) — всі дуже поетичні в задумі — надзвичайно сильні твори завдяки абстракційним особливостям матеріалів, якими мистець послуговується. Інші праці, в яких відразу відчуваються феміністичні чи соціалістичні наміри, — цікаві як соціальний коментар, але мало інтересні як мистецькі твори. Твір, який викликав найбільше дискусій та який найбільш інтригував публіку (зорово) на ретроспективній виставці в Гугенгаймівському музеї — це "Смик" (автобус фірми фольксваген, санки з повстю, жиром і кишеньковими ліхтарями). Санки, які начебто "виховзуються" з автобуса, наводять на думку про двоїстість між потенційним станом хаосу чи порядку, — і вони прекрасні як скульптура. Але знову ж таки, цей твір видається менш успішним, коли глядач усвідомлює, що Бойс намагається зобразити рятунок з нещасливого випадку за допомогою ледве чи не театрального трюку.

При кінці шістдесятих років мистець наново "zareкомендувався" публіці. Паралельно з соціальним, політичним коментарем через мистецтво (типичним для "давнішого" Бойса) відновилася зацікавленість власним я (на базі психологічних та автобіографічних пошуків). Концепційне мистецтво, виступи-гепенінги і можливості телевізії як мистецького засобу дали поштовх для дальшого експериментування в цьому напрямі. Судячи з реакції публіки на ретроспективну виставку Бойса в Гугенгаймівському музеї, ця форма ідеологічного вияву й впливу ще викликає зацікавленість. Питанням тепер є, чи це зацікавленість триватиме в контексті консервативнішого "постмодернізму", якого сподіваються в вісімдесятих роках.

Національне питання в СРСР сьогодні

Клейнер, Ізраїль. НАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОСТАННЬОЇ ІМПЕРІЇ. (Національне питання в СРСР очима радянських дисидентів). Париж (Перша Українська Друкарня у Франції), 1978, 408 ст.

Ізраїль Клейнер народився в Києві 1935 р. Працював там інженером, з 1968 р. брав участь у єврейському національному русі. 1971 р. виїхав до Ізраїлю. З 1972 р. працював в українській редакції радіо "Свобода". 1977 р. здобув звання доктора філософії УВУ. Тепер є професором Університету в Єрусалимі. Клейнер є чи не єдиний єврей з дисидентів, який щільно включився в українську проблематику і, добре володіючи українською мовою, зробив значний вклад в українську публіцистику й науку.

Книга І. Клейнера поділяється на дві частини: аналіза національної проблеми в СРСР (до 275 сторінки) і додатки — документи самвидаву та дві таблиці з докладними статистичними даними про найбільші народи СРСР.

Аналіза національної проблеми в СРСР очима радянських дисидентів складається з загальних даних і міркувань автора про національне питання в "останній імперії". Далі великий, можна сказати, найбільший розділ присвячений аналізу поглядів російських дисидентів на національне питання в СРСР. Сюди ж можна зарахувати і окремих розділ "Російський націоналізм". Далі — національні рухи в неросійських республіках СРСР і окремих розділ про Україну. Потім рухи виселених з рідних земель народів, які борються за повернення до своїх територій. Окремо — сучасний єврейський національний рух в СРСР. І нарешті останній розділ, що зветься "Російський імперіалізм і Радянський Союз", встановлює зв'язок між національною політикою царської Росії і СРСР.

Навіть люди, які вивчають національну проблему в СРСР, знайдуть у книзі І. Клейнера чимало нових для себе фактів і даних. Та вартість книги не тільки в цьому. Клейнер зібрав до купи окремі факти і подав цілу панораму національних відносин в СРСР, на тлі якої і окремі знані проблеми та факти стають яснішими й значнішими. Клейнер не тільки наводить багато фактів національних стосунків в СРСР і ставлення до них російських і неросійських дисидентів; аналізуючи ці факти, він подає й свої міркування, і тут він послідовно стоїть на позиціях оборони прав поневолених народів.

В аналізі поглядів російських дисидентів на національне питання, І.

Клейнер застосовує поділ їх на три групи, наслідуючи тут А. Амальріка: демократи, неомарксистичні й слов'янофіли. Усі ці групи, хоч і різною мірою, намагаються відпекатися від національного питання, вважаючи за основне зміну режиму, після чого, мовляв, і гострота національної проблеми зникне. Ця позиція російських дисидентів (додамо від себе) дуже нагадує дореволюційну позицію Леніна, який у сперечанні з польськими соціалістами казав, що не треба ділити імперію, досить повалити царський режим, і демократична російська республіка автоматично забезпечить права неросійських народів. Проте найдемократичніша (майже до безвладдя) республіка Керенського була не поступлива в забезпеченні прав неросійських народів.

У характеристиці російських неомарксистів Клейнер підмітив характеристичну рису — наближення їх до російських націоналістів. Це особливо стосується до Роя Медведєва, цитати з якого (наведені Клейнером) свідчать про сповзання цього опозиціонера (що ще не порвав ідейно з КПРС) на великодержавні російські позиції. Взагалі всі неомарксистичні, і російські й неросійські (зокрема українські), виглядають з їхньої творчості досить умовними марксистами. Цього Клейнер не помічає. Навіть Іван Дзюба показується найпослідовнішим марксистом у своїй книзі "Інтернаціоналізм чи русифікація?" тільки тому, що книга написана на замовлення партійного апарату (П. Шелеста) і для партійного апарату, щоб довести протиріччя позицій цього апарату з марксо-ленінським ученням у національному питанні.

Є один пробний камінь для всіх радянських неомарксистів (російських і неросійських) — це їхнє ставлення до комуністичного Китаю. Маоїзм у Китаї був клясичною спробою додержуватися ленінської концепції комунізму. Проте всі радянські неомарксистичні зайняли ворожу позицію до маоїзму. Російські, як той же Рой Медведєв, з націоналістичних російських позицій. Невідомо чому — українські. Мабуть, як той анекдотичний циган, що "за компанію повисівся". Відомий один випадок (певне він не єдиний), коли старий більшовик виступив (не відкрито) проти політики КПРС до Китаю. Цей виступ наведений в "Политическом дневнике 1964-1970", т. I (Амстердам, "Фонд имени Герцена", 1972, ст. 634). Цей "старий більшовик В." каже:

Коли настане свобода пересувань і кожна людина зможе жити, де захоче, тоді наш радянський Далекий Схід і частина Сибіру та Казахстану будуть заселені китайцями, а не росіянами... бездумно сьогодні за прикордонні питання починати війну і йти на винищення сотень мільйонів китайців і десятків мільйонів росіян та інших народів нашої країни... ... Треба уникати війни і воєнного рішення навіть і ціною територіальних поступок...

Але не випадково це є голос *старого* більшовика, тобто покоління, що відмирає. Серед молоді таких голосів не чути. Над усіма тяжать пропагандивно-шовіністичні гасла КПРС. А щодо Китаю — навіть і над

українськими дисидентами. Хоч як відомо, Китай (тепер уже і не маоїстський) підтримує виділення з СРСР України і інших поневолених націй. У книзі Клейнера історію з "старим більшовиком В." не наведено.

Дещо перецінює Клейнер позицію О. Солженіцина в національному питанні, твердячи, ніби Солженіцин вагається і не раз стає в обороні прав неросійських народів, зокрема українського. Але Солженіцин досить чітко заявив, що він не тільки особистий друг, але й *однодумець* Ігоря Шафаревича, погляди якого на права неросійських народів СРСР відомі як яскраво шовіністично-великодержавницькі. Та й сам Солженіцин не раз висловлював подібні погляди щодо України. Про ці погляди згадує й Клейнер, тільки все ще хоче в цьому "великому" росіянинові знайти щось справедливе. Проте "велич" Солженіцина сезонна. На сторінках "Сучасности" вже підкреслювалося, що страхіття радянських тюрем наш Багрянний змалював в "Саді Гетсиманському" не слабше, а з мистецького боку навіть сильніше, ніж Солженіцин. Тільки що Багрянний не попав на хвилю міжнародної боротьби за права людини.

З книги Клейнера виглядає так, що якби російські дисиденти зайняли правильні позиції в обороні прав неросійських народів, то всі проблеми були б розв'язані. Цього погляду додержується і більшість політичних діячів нашої еміграції. Звідси шукання організаційних зв'язків з росіянами, намагання переконати їх, щоб вони посіли правильні позиції в українському питанні. Що переконувати заблуджених треба, в тому немає сумніву. Тільки не треба впадати в ілюзії. Не треба забувати головного: національне питання в СРСР розв'язуватимуть у слушний момент не оті переконані нами чи й без нас російські діячі, а національна російська стихія. І перед отими переконаними діячами стане дилема — чи бути справедливими до українців та інших неросійських народів, чи підпорядкуватися російській національній стихії. А що ця стихія буде проти розпаду імперії, в тому ніхто не сумнівається. Отож, ті російські діячі, які в ім'я національної рівноправності оборонятимуть права поневолених народів, залишаться політичними одиницями без значення. А національну політику визначатимуть ті, хто впливає на хвилях російської національної стихії.

Ще один висновок напрошується, коли читаєш книгу Клейнера. Він, як і багато українських політиків, розглядає сьогодиншній поділ політичних сил в Росії, на Україні, серед усіх націй СРСР як явище, що буде характеристичне й для часів після падіння диктатури КППС-КГБ. Він не ставить питання, як зміниться сьогодиншній поділ політичних сил в СРСР, коли прийде до зміни режиму? Передбачити цей поділ важко. Але можна ствердити одне. Після зміни режиму, який плекає великодержавницько-шовіністичні настрої навіть серед багатьох російських дисидентів, російська великодержавницька стихія буде змушена перейти від сьогодиншнього наступу до оборони — хай в інтересах збереження імперії. Від сьогодиншніх переслідувань і катувань представників

поневоленних народів до намовляння їх іти разом до свободи й демократії. Мовляв, то більшовизм поневолював, а ми — не будемо. Зовсім так як більшовики (та й не тільки більшовики) запевняли в 1917 році, що поневолювали царі. Історія повторюється...

Не один войовничий російський шовініст перебудується на улесливого нібито друга поневоленних. Не виключено, що отой звіроподібний російський шовінізм, який так яскраво змалював Клейнер при аналізі таких сьгоднішніх його течій, як група Фетісова чи "Слово нації", які вихваляють Сталіна, як і Гітлера, і мріють про світову гегемонію "єдиної й неділимої Росії" "разом з англосаксонськими Сполученими Штатами", залізе в свою шкаралушу. Адже ці настрої живляться сьгодні з джерел партійного апарату й КГБ.

Отож, при аналізі національних проблем "останньої імперії" не можна випускати з овиду й оці перспективи — радикальні зміни в розташуванні політичних сил на терені СРСР після падіння диктатури партійного апарату КПРС і КГБ.

Ів. М-к

Декілька непопулярних зауважень з приводу «Зібраних творів» Б. Кравцева, том 1-ий

Кравців, Богдан. ЗІБРАНІ ТВОРИ. т. 1. Упорядкував Богдан Бойчук
Нью-Йорк (В-во Нью-Йоркської групи), 1978, 380 ст.

Аналізувати поетичну творчість Богдана Кравцева після того, як уже досить докладно проаналізовано в кількох нарисах (Ю. Лаврінека, Б. Рубчака, О. Тарнавського — згадуючи тільки деякі більш обсягом) — було б зайвим зайняттям, якби не та обставина, що минулого року вийшов у світ перший з трьох запланованих томів зібраних творів Кравцева — повна збірка його поезій. Це — помітна поява гарний, компактно складений і добре впорядкований томик за редакцією Б. Бойчука, в-во Нью-Йоркської групи. Поява всієї поетичної спадщини Кравцева (крім збірки перекладів з Рільке "Речі й образи") в одному томі дає можливість критикові одноразово охопити поглядом її всю, не шукаючи окремих збірок, але одночасно й ускладнює його завдання великою кількістю матеріалу. Тому автор цих рядків не зупинятиметься на вже обговорених аспектах поетичної творчості Кравцева, а зверне увагу передусім на те, що попередньо згадані критики у своїх спостереженнях проминули, бо однобічне насвітлення мистецьких явищ, навіть якщо таке насвітлення зроблено оригінально й талановито, як це стверджуємо, напр. в Рубчака, — є все таки насвітлен-

ням неповним, що чимало істотного лишає в тіні. Ось про це саме істотне, свідомо чи несвідомо потрактоване як неістотне, доведеться тепер сказати.

Кажу "доведеться", а не "хочу", бо з цілої низки причин, хоча можливо й не тих, що в вищезгаданих критиків, я теж волів би певних аспектів поетичної творчості Кравцева не порушувати. Але ось цей томик у моїх руках, мені прислано його на рецензію — відійдіть, ті обставини, що заважають, я читаю цю книжку як читач, який передусім любить поезію, для якого побічні обставини не важливі. Зауважую, що книжка ця, маючи 380 ст., включає твори різної якості — від майже безпорадно слабких, початківських, до зовсім дозрілих. Зосередитися виключно на добрих, обминаючи увагою недозрілі, не можна хоч би тому, що вони, як би там не було, все ж таки включені до збірника. Але й ніяковіти за них особливо не треба: кожен автор проходить період учнівства, іноді швидше, іноді повільніше, іноді виходячи з нього, а іноді й ні. Ті, що успішно виходять, часто збирають, де лиш можуть, свої учнівські твори й нищать. Більшість полегшує своє літературне сумління тим, що перевидаючи попередні збірки, відсіває з них усе слабе, недороблене, випадкове, — ну, просто невдале. Потім таке повторюється і з пізнішими збірками. Одначе для цієї процедури треба вміти критично дивитися на свій доробок, на що не кожен автор спроможний, а якщо й спроможний, то на цьому процесі не завжди позитивно позначається авторський суб'єктивізм.

Коли автор вмирає — це робить за нього редактор. Редакторові це робити легше. Які б вагання в нього не були, все ж він ріже не своє тіло. І така хірургія в багатьох випадках виходить на користь авторові.

З творами Кравцева такої хірургії не відбулося, бож це *зібрані*, а не *вибрані* твори. І тут ми зупиняємося перед питанням: що було б кращим, у літературній перспективі вартіснішим відзначенням пам'яті Кравцева — звідусіль зібрані, не селектовані чи продумано вибрані твори?

Справа в тому, що свою поетичну дорогу, не зважаючи на тверді слова, Кравців розпочав цілковито непевними кроками. У віршах його першої збірки, що й називається "Дорога", нічого, що давало б хоч би якийсь натяк на авторову поетичну індивідуальність, ще немає. Тут схрещуються впливи Тичини, Влизька, Яновського, київських неоклясиків, поетів Празької групи — всього того, що так чи інакше відгукувалося в його поетичній свідомості. На честь Кравцева треба сказати, що були це впливи переважно добрих поетів. І якби не три роки тюрми, що якраз у його формативні роки відірвали Кравцева від цих впливів, залишивши на варення в самому собі — хто зна, чи, органічно перетопившись в його поетичному світосприйманні, не стали б вони добрим фундаментом для пізнішого, вже самостійнішого і певнішого себе Кравцева.

Упорядник збірки Богдан Бойчук згадує про ці впливи, не

засуджуючи й не схвалюючи їх, але зовсім обминає набагато важливіший, ніж ці впливи, суто мовний (не стилістичний) аспект поетичної творчості Кравцева. А це справа аж ніяк не другорядна. Тут у Кравцева просто провал — до тієї міри, що людина, звикла до нормативної української мови, почавши читати його книжку, відразу ж безпорадно зупиняється. Особливо кепсько з наголосами. Тут є острови, двори, мórські, ухóпився, плесá, сльóзах, блуднóго, óчам, вéсні, тілам, царівéн, б́улі, зéмна, сподівáння, бóжились, полину́ли, полум'яний, плюскóтом, волощкóві, стружкáми, розчáвив, снігóм, вечóрі, селянкí, полéтимо, розцвіли, дítвора, семáфор, сходи́ла, чóвна, декóтрі, зали́шки, озíміна, весéло, вітра́жі, сáньми, рóзколу, дружбóю, визнáння, рейóк і т. д., і т. д. — все це вперемішку з усякими платочками, занавісами, гореччю, мольбами, сумерками, скалами, ядами, оковами, небосклонами, челюстями та іншими несподіваними в цього автора русизмами. А збіги приголосних, зокрема шелесних, на зразок "наберем ми", "найкраще ще", "зорим ми", "об брук", "під мною", або значеннєві контрадикції на зразок "буйна тиша", або такі неоковирні рядки як "скривав я нуду в мізку між думками", що звучать майже як автопародія — знецінюють ті нечисленні справді поетичні елементи, які подібуються в його ранніх збірках.

Дехто може сказати в обороні Кравцева, що, мовляв, наголоси в українській мові часто рухомі, що непевні, а то й зовсім хибні наголоси зустрічаються майже в усіх поетів, з Шевченком включно, не говорячи про Маланюка, Клена, Липу, Мосендза та ін. Одначе, це ніяка оборона, бо поперше ні в кого з цих поетів хибні наголоси не йшли поспіль, майже з рядка в рядок, як у Кравцева, а подруге кленівські або маланюківські хибні наголоси ніколи не були в такому виразному конфлікті з природною модуляцією нашої мови, як це маємо в Кравцева.

(Мабуть зайво говорити про значення наголосу в поезії. Це належить до трюїзмів, але для тих, хто хотів би легковажити наголос, скажемо, що хибний наголос у поезії — це те саме, що хибна нота в музиці. Хибні наголоси спроможні знівечити будь-який, під іншим оглядом зовсім добрий вірш).

Все це вводить згадані збірки в категорію — вживімо такого розпливчастого терміну — не досягнень. Видимо невдоволений традиційною поетичною лексикою (хоч яким несподіваним видається таке невдоволення в назагал "традиційного" поета), Кравців робить постійні спроби збагатити її новотворами. Були це, в суті речі, не так новотвори, як скорочення до одно- чи двоскладовості вже наявних слів — і тут Кравців має деякі осяги, але більше невдач. Успішно експериментувати з мовою може той, хто знає її ґрунтовно, в повному обсягу, а не периферійно, як це було в випадку Кравцева — отож, не диво, що його новотвори чи архаїзми на зразок *вигад*, *прибаг*, *обміть*, *омах* і т. п. відлущуються й відпадають від живого стебла мови, мов якийсь не-потрібне лущпиння.

Органічне тяжіння Кравцева до клясицизму виявилось рано, вже в його тюремній збірці "Сонети й строфи" (1933). Вона засвідчує трохи більшу впевненість його пера, ніж у двох попередніх, але й тут зустрічаємо багато хибних наголосів (прикмета, якої Кравців не позбувся ніколи, навіть у своїх найдозріліших творах) і таких словоконструкцій як "приходить ід моїй постелі", "зводить в'язнів двох з собою", або "бездільні чорним чревом грижі". Але кожен, хто пробував писати сонети, знає підступні, бо назовні непомітні, труднощі цього жанру, а одночасно і його стимулюючу привабу. Праця над сонетами, хоч які шорсткі виходили вони в Кравцева в цій збірці, виробила в ньому формальну вправність, що стала йому в пригоді в пізніших, значно зріліших творах.

Вирівнюється Кравців, хоч і не повністю, шойно в 1950-их роках, у своїх двох найкращих збірках "Зимозелень" (1951) і "Глосарій" (1974). Вінок сонетів "Дзвенислава" (1962) цікавіший структурою, ніж змістом. Він засвідчує здатність Кравцева до кропіткої праці в межах свідомо вибраної віршової конструкції, а також стверджує спостереження Бойчука та інших критиків, що в основному Кравців — кабінетний поет, не лише спроможний, але й охочий творити на задану (очевидно собі самому) тему. Поет-трудівник. Майже ніде в цілій книжці, за винятком поезій із "Зимозелені", не відчувається ніякої спонтанної інспірації, ніякого справжнього розмаху. Світ Кравцева, особливо Кравцева пізніших років ("Станси"), якийсь зовсім вузький: городець, хата, грядка, вузьке родинне коло, дружина, діти, внученьки... Все це, звичайно, зворушливе, особливо для причетних до цього кола, все це можна зустріти в багатьох поетів-ліриків, але в Кравцева воно не втримується в пропорції, переливається через край і дає посмак дрібно-міщанської сентиментальності. Можна сумніватися, чи поет мав на меті будь-коли оприлюднювати ці приватні, мабуть писані для родинного альбому вірші, і тут Бойчук, як упорядник, мусів був дещо попросту лишити поза збірником — але ми знаємо, як тяжко це часом здійснити...

Більшість літературних критиків уважає "Глосарій" за найвище поетичне досягнення Кравцева. Безперечно, "Глосарій" стоїть вище від його збірок тридцятих-сорокових років, уже хоч би оригінальністю самого задуму, але й у цьому "глумачному словнику таємних, призабутих і не завжди зрозумілих слів" не бракує мовних, композиційних і стилістичних зривів. Передусім, це не словник, а тим менше — глумачний. У "Вступному слові" Бойчук зазначає, що "Глосарій" — це "перевтілювання двох по природі контрастових елементів..., зрівноваженого і гармонійного клясицизму, який має доцентричну спрямованість, та народних традиційних надбань, які є динамічні, бароккові і спрямовані своїм розмашистим рухом назовні... таке поєднання непеоднального — чи не найцікавіша стилістична властивість Кравцева".

Треба все таки сказати, що транспозиція української мітологічної тематики в її фолкльорному вияві на клясицину, в суті речі строгу,

"приписову" форму сонета — питання щонайменше дискусійне, і "Глосарій" не дав на нього скількинебудь переконливої відповіді. Ця тематика ліпше надавалась би для трансформації в пісенних видах поезії, до яких сонет не належить. Але не будемо заглиблюватися в цього роду міркування, бо вони повели б нас у хаші гіпотез. Зазначимо лише, що підзаголовок до "Глосарія", попри всю його бароккову грайливість — умовний, навіть спірний; збірка в суті речі є просто збіркою поезій "з приводу". Бо й справді, що незрозуміле або таємне чи призабуте у словах "мати", "верба", "калина"? Набагато доцільніше було б витлумачити зміст таких поспіль уживаних Кравцевим архаїчних або вигаданих ним слів як "омари", "звяга", "догонь", "навсоння", "одії" та інших, значення яких можна деколи встановити за тлумачним словником Грінченка, а здебільша — лише догадуватись.

Взагалі, як уже згадано попередньо, мова — це Ахіллова п'ята Кравцева. При згаданій сухості його письма вона попросту нівечить ті рядки й строфи, що, літературно висловлені, могли б уважатися зовсім задовільними. Це тим більше незрозуміле, що Кравців постійно шукає вибагливих, "комбінованих" рим, а захоплення алітерацією йде в нього так далеко, що місяцями вона переходить у самоціль, не виконуючи в рядку ніякої суттєвішої функції. Є в нього вигадані або й загальноприйняті, але втраті аж до кореня слова, і ця їхня малоскладовість не спричиняється до звучності рядка. У збірці майже не знаходимо повної, типово української, форми дієслів на зразок "робимо", "стежимо", "пливемо", а тільки "робим", "стежим", "пливем". Звідки в Кравцева, який, наскільки відомо, ніколи не перебував у російськомовній стихії, взялися ці російського типу закінчення — це просто загадка.

Не раз у шуканні рими Кравців деформує слова: "іскрясту" — замість "іскристу", бо потрібна була рима до "рясту"; "бур'яну — з несусвітнім наголосом на першому у, бо потрібна була рима до "бур'яну"; "подоліти" — замість "подолати", бо потрібна була рима до "пришліте"; а також уживає деяких слів у семантично неможливих комбінаціях: "гомін зриву — в Роттердамі"; "Скрипом при криниці журавель захлипає"; "Весь вік збираєм всячину невтишиливо" (очевидно, невтинно); "Пронизливо заскімлить крик скорботний" (як це крик "заскімлить"? Можна кричати або скімлити, але не одночасно); "У пам'ятній понишпоривши скрині" (в сенсі — скрині пам'яті, бо пам'ятна — це значить пам'яткова); "Синів корили мудрі Святослави" (в сенсі — докоряли синам, бо корити — це значить покоряти); "мінилися із radoщами прикрості" (в сенсі — чергувалися); "робити землю йшла із ним прамати" (в сенсі — обробляти); "І кров із серця, мов упир, їй пив" (пити можна собі, а не комусь. Але — в когось) і т. д. Потрібно було б багато більше місця, ніж я маю, щоб виписати бодай основніші мовно-стилістичні недоречності цієї збірки. Деякі, як от постійне вживання слова "урода" замість "врода" (ніби й не велика різниця, але наскільки інша конотація!), або "змогли" замість

"перемогли" (зайво пояснювати, наскільки це різні поняття), або "часні" (в сенсі *щасливі*), чи "омарливі" (мабуть в сенсі *захмарені, понури*), що подибуються в нього з дивовижною ряснотою, просто дратують. Є в нього теж і неправильно вжиті відмінки: "Щоб ситі вони були і пестошів, і волі". Ситі, як відомо, *чим*, а не *чого* — отже орудний, а не родовий відмінок. Часами Кравців просто пропускає потрібні для змісту слова: "Не треба в тім було ні замислу, ні змови, Собі припали зразу з поглядів і мови". Тут після "припали" мало б бути "до вподоби" чи "до серця", чи як — в кожному разі тут бракує слова, так само, як у наступних рядках: "І завтра коровай уже пектимо, Вівсом багатим осипати рясно" — де перед "вівсом", або після "багатим" бракує слова "буде". Без нього фраза — безсенсова. А такий рядок як "Коханням гріти *твань* старечих тіл" свідчить, що автор не розуміє або надміру розтягає значення слова *твань*.

Більшість віршів — датовані, і це дає нам змогу зауважити, що Кравців, особливо в пзнішому періоді своєї творчості, писав по одному віршеві майже *щодня*. Це — рідше свідчення про методичність ("Сьогодні мушу написати вірш"), ніж поетичну інспірацію, що звичайно знаходить свій вияв у спонтанності. А спонтанність, цей важливий інгредієнт справжньої поетичної творчості, як відомо, не плянується і не вкладається в жадну схему.

Всього цього й багато іншого, що неможливо унаочнити в журнальній рецензії, вистачає, щоб поставити під сумнів завчасно проголошену деякими критиками поетичну першорядність Кравцева. Є в нього гарні речі, до яких передусім належать олександрини з "Зимозелені" ("Як птахи в далечинь", "З урочищ і гаїв", "Служу Камені знов"), деякі сонети з "Глосарія" ("Чар-зілля", "Чайки") та навіть окремі поезії з попередніх збірок ("Тим, що в дорозі"). Поруч з такими непоетичними рядками як "Знеобач пригади у мізку тенькнуть", або "Як зрив підозри підшептом ошпарить", або, що мимоволі викликає посмішку, "Впадуть в матню засілої сторожі" — є й гарні: "Виходить в сад у чорній рясі — вечір"; "Тривожив тишу чорнокутих брам"; "У день серпневий, сонцем роз'янтарений"; "У глибах болно подзвін тиші змвок" — що засвідчують поетичну спроможність Кравцева. На жаль, їх небагато. Більше, ніж будь-якого іншого поета, для його ж таки користи, Кравцева треба пильно селекціонувати.

Один з критиків Роберта Фроста писав, що продуктивний Фрост, властиво, написав усього якийсь десяток справді добрих поезій, але цього десятка вистачає, щоб уважати Фроста за одного з видатних американських поетів. Кравців написав трохи більше, ніж десяток добрих поезій; в основному по них ми знаємо й шануємо цього автора, і тому скрупульозно зібране, зметене все "під мітлу", замість посилити ці почування, вносить у них елементи сумніву.

Парадоксом є те, що рецензія такого типу була б більше до речі за життя Кравцева, а ювілейно-хвальні рецензії, про які я згадував

напочатку, були б більше до речі тепер — адже по смерті, слушно чи неслушно, завжди підкреслюється найкраще. Сталося навпаки і, мабуть, в цьому є якась закономірність. Проте, мушу сказати, що писання цієї рецензії не приносило мені ніякого вдоволення; я волів би її не писати, якби не потреба дотримати слова. І якщо журнал, довголітнім редактором якого був Кравців, не прийме її до друку, — це не засмутить мене ні трохи. Навпаки (і це також парадоксальне), я навіть відідхну з полегшею.

Борис Олександрів

На нашій не своїй землі

Київ вважається містом-побратимом Кракова. Улітку 1979 року в Києві відбулися "Дні Кракова" з численними учасниками, що приїхали з Польщі, була влаштована виставка "Краківські мотиви в польському мистецтві". Варшавська газета "Пшиязнь", ч. 31, 1979 містить інтерв'ю з учасниками "Днів". Одначе, за винятком графаретних згадок про приязне прийняття, польські гості не знайшли ніяких конкретних культурних подій, які б їх спеціально вразили, з єдиним винятком концерту хору Думка. Дехто на запитання про те, що їм спеціально сподобалося в Києві, волів хвалити добру погоду. Видно, радянський Київ не має багато культурних осягів або не подбав за те, щоб їх показати.

Реставрацію Андріївської церкви, "приналежної до архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей», закінчено відновленням інтер'єру "творіння видатного російського зодчого Бартоломео Растреллі" ("Культура і життя" за повідомленням РАТАУ від 15 листопада м. р.). Як зазначає автор допису Є. Парійський, відновлення церкви прийшло "завдяки турботі держави про охорону пам'яток історії та культури". У церкві лунають тепер, завдяки тій самій "турботі держави", тільки "урочисті звуки старовинної хорової музики, концерти якої проходять у цій перлині вітчизняної архітектури".

З приводу т. зв. "Днів літератури і мистецтва Української РСР в Азербайджані" газета "Літературна Україна" від 5 жовтня м. р. вмістила "Виступ героя соціалістичної праці Олеса Гончара на урочистому вечорі в Баку". Гончар інформував про розвиток "братерських зв'язків наших культур ... [які] відповідають духові інтернаціоналізму, яким перейняте все життя радянських людей". Не обвинув Гончар "мерзенні злочини полпотівських потвор, які пляномірно, з доктринерською жорстокістю знищували цвіт кампучійського народу, його інтелігенцію, його культурні надбання, які розмахом своїх нечуваних злодіянь, ще раз нагадали нам злодіяння гітлерівських катів, котрі, як відомо, не втекли від покарання". На його думку, не могли "не здригнутися серця мільйонів людей всіх країн, коли вони дізналися про майже неможливий для 20-ого ст. спалах геноциду".

■

В Ужгороді, в центрі Закарпатської області, споруджено на Замковій горі Музей народної архітектури і побуту ("Советская этнография", Москва, 1979, 4). Журнал умістив ілюстрований нарис про експонати музею: десять жител, три садиби, водяний млин, кузню, різні побутові речі. Підготівна праця до відкриття музею провадилася п'ять років.

■

У Києві відкрив двері в комплексі музеїв Центрального науково-природознавчого музею Академії Наук УРСР новий археологічний музей ("Советская культура", Москва, від 16 жовтня м. р.). Інші в складі музеїв АН УРСР — це палеонтологічний, геологічний, зоологічний і ботанічний. Останній виготовляє експонати методом вперше застосованою в Радянському Союзі — засушуванням квітів і трав у гарячому піску, що вважається ефективнішим від звичайного гербарію.

■

Академік Я. Підстригач Західного наукового центру АН УРСР в інтерв'ю газеті "Молодь України" (19 жовтня м. р.) схарактеризував намічені пляни збереження природи Карпат. У програму входять досліді природи, вплив людини на неї, можливості відновлення рослинного покриву, перевірка видів використання природних ресурсів, "створення Карпатського національного парку для збереження унікальних природних територіяльних комплексів".

■

У московському науковому журналі "Природа" (1979, 7) з'явилася стаття про рідкісну рослину — карпатський рододендрон — що стоїть під загрозою знищення, бо ще не занесена до "Червоної книги СРСР", що містить список флори й фауни під абсолютною охороною. Карпатський рододендрон між гуцулами носить назву бердулець. Інші рослини Східних Карпат за "Природою" вже під охороною. Це європейська кедрова сосна, ягідний тис, альпійський едельвайс, рожева родіола.

Юрій Майвський

3 життя українців у світі

■

Секретаріат СКВУ повідомив комунікатом для преси від 6 листопада м. р. про поїздку президента СКВУ Миколи Плав'юка по країнах Західної Європи. Крім зустрічей з представниками українських організацій у Франції, Західній Німеччині й Англії, Плав'юк у Парижі передав генеральному директорові ЮНЕСКО А. М. М'Бав меморіал про русифікацію шкільництва на Україні і про нищення київської Печерської Лаври.

■ Паризький комітет оборони свободи в СРСР провів 19 листопада м. р. пресову конференцію, присвячену долі переслідуваних вірних. Про українських вірних звітував Леонід Плющ, а про російських — Л. Краснов, Наталя Горбаневська, Тетяна Ходорович. Кореспонденти численних паризьких газет одержали удокументовані факти про переслідування вірних у СРСР.

■ У листопаді 1979 р. в видавництві К. Г. Завр (Saug. Мюнхен — Нью-Йорк — Лондон — Париж) вийшов опрацьований Борисом Левицьким тримовний 614-сторінковий довідник про СРСР "The Soviet Union — Figures — Facts — Data".

■ У Нью-Йорку заплановано видати "Збірник на пошану Володимира Старосольського" з нагоди 100-ліття з дня його народження. Редакція закликає всіх, хто його знав як студента, як ідеолога Українських Січових Стрільців, як науковця, як політика, як оборонця в політичних процесах тощо поділитися своїми спогадами про нього. За мемуарну частину збірника відповідає Уляна Любович (с/о Our Life. 108 Second Ave., New York, N.Y. 10003)

■ Делегати українських університетських організацій для студентів у Канаді відбули 2-4 листопада м. р. конференцію в приміщеннях університету МакМастер (Гамілтон). На сесіях учасники прослухали пляни праці на майбутнє, семінари про українське зорганізоване життя в Канаді, про поселення українців у Канаді, про правозахисний рух на Україні, прояви українсько-канадської культури. У резолюціях рішено підтримувати Українську гельсінкську групу, провадити семінари про культурні здобутки, насвітлювати працю українсько-канадських мистецько-культурних діячів.

■ Про стан українського шкільництва в Польщі повідомила газета "Наше слово" (Варшава) від 2 вересня м. р. У загальноосвітньому ліцеї з українською мовою навчання в Лігніці вписалося 120 учнів, "при чому в 1 класу прийнято понад 30 випускників початкових шкіл. Гірше ... представляється справа українських клас у Гуровоілавецькому ліцеї", бо немає окремих 1 і 2 клас і для охочих "створено .. можливість вивчати рідну мову у формі додаткового предмету. В цілому навчається тут української мови біля 80 дівчат і хлопців. Явище це, вкрай хвилююче, вимагає глибокої аналізи і відповідних заходів". Далі в статті інформується про появу видань підручників з української мови і літератури: читанку для 4 класу учні отримують на початку 1981/82 шкільного року, для 2 і 5 клас — 1981 р., 3 і 6 — 1982 р. і далі в кожному наступному році підручники для 7, 8, 9, і 10 клас. Проте газета відзначила, що буквар "видавництво відмовилося видати його власними силами. Запропонує натомість учням і вчителям один з букварів,

виданих у Києві... до часу виходу нових підручників учні будуть вчитися з дотеперішніх”.

■

У Ріо-де-Жанейро 1977 р. з'явилася (в видавництві Companhia Brasileira de Artes Gráficas) "Viburno Rubro" (Червона калина), антологія української літератури від її початків до 1950 року. Редакційна колегія: Віра Селянська (вибір текстів, вступ, переклад, пояснення, координація); Галина Колодій (переклад поезії); Анна Марія Мурісі (переклад прози); Гелена Ернестіна Фернандес та Аїля де Олівейра Гомес (переклад поезії); Микола Гец (історично-біографічні консультації, джерела); Марія Тереса дог Сантос Арантес (загальний перегляд). Обкладинка: Сілейда де Кампос Фернандес. У книжці вміщено 8 кольорових ілюстрацій. Видання формату чвірки, в твердій обкладинці, дає перегляд важливіших творів української літератури від Середньовіччя до Б. І. Антонича. Головними перекладами можна вважати: повний текст "Слова о полку Ігореві", "Ченця" і "Хустину" та першу частину "Великого льоху" Шевченка, Франкового "Мойсея" (пролог і десята частина); "Кассандру" Лесі Українки (перша сцена); "Скорбну мати" Тичини. При кінці подано зразки народної творчості. Книжка видана в 30-річчя від смерти Юрія Клена.

■

Для вшанування пам'яті підступно вбитого агентами влади поета-композитора Володимира Івасюка члени Союзу українок у Парижі організували 17 листопада м. р. в приміщенні Бібліотеки ім. С. Петлюри пропам'ятний вечір. У програмі були деклямації, творчість Івасюка, ілюстрована платівками, промови.

■

12 листопада м. р. в Сікстинській каплиці Ватикану Папа Іван-Павло II висвятив на митрополита Філадельфійської архієпархії Української Католицької Церкви о. Мирослава Любачівського. На святі були присутні патріарх Йосиф Сліпий, митрополит Максим Германюк, українські єпископи, дев'ять римо-католицьких кардиналів, понад 1000 вірних. Це вперше в історії Папа особисто висвятив українського ієрарха.

■

20-26 серпня м. р. в Ашфордї (штат Конектікат) пройшов третій конгрес Всеукраїнського євангельсько-баптистського об'єднання молоді (в складі 34-тої конвенції Об'єднання Євангельсько-Баптистських Церков у США). Учасники прослухали ряд семінарів, провели вибори управи на наступні три роки, схвалили резолюції з вимогою припинити дискримінації проти вірних в СРСР та дозволяти їм емігрувати.

■

Минулого року створився комітет для видання творів Василя Барки. Намічено випустити в світ цього року поему-роман у чотирьох томах "Свідок", над яким поет працював понад 25 років.

■ Минулого року американська фірма Orion Master Recordings випустила в світ платівку "Українська скрипальна музика 20-ого сторіччя" у виконанні Євгена Гратовича, Вірка Баляя і Бертрама Турецького. На платівці твори Бориса Лятошинського, Віктора Косенка, Євгена Станковича та Леоніда Грабовського.

■ Делегати на Річну конференцію КУК-у в Торонто (19-20 жовтня м.р.) закінчили наради, присвячені справі української культури й шкільництва та правопорядку в організованому житті, концертом для відзначення 90-річчя Левка Ревуцького й 100-річчя Станіслава Людкевича.

■ Ірина Вельгаш, меццо-сопрано, здобула минулого року два високі визнання: у березні їй надали нагороду лйтенанта-губернатора провінції Манітоби (Канада) за найкраще вокальне виконання, а 8 вересня вона здобула найвище місце в індивідуальному виступі на Державному фестивалі — музичному змаганні, що завершився великим концертом у Торонто. Критика схарактеризувала її виступ "сильно драматичний, глибоко зворушливий і музично чутливий ... що викликав бурхливе захоплення публіки і суддів".

Ю. М.

3 міжнародної хроніки

У міру того, як розгортається експансія Москви в Азії (окупація Афганістану власними засобами, окупація Камбоджі засобами своїх маріонеткових "союзників"), посилюється ідеологічна війна з Китаєм. Якщо донедавна вона зосереджувалася на Мао (напр., "Мао Цзэ-Дун" Федора Бурлацького, Москва 1976, ст. 391), тепер вогонь переноситься на його наступників. На початку цього року виходить англійською, французькою, німецькою, еспанською й португальською мовами збірник "Маоизм после Мао" в двох частинах: ч. 1. "Ідеологія й політика великодержавного шовінізму"; ч. 2. "Експансіонізм і гегемонізм Пекіну". Бюлетень "Новые книги СССР" (1979, ч. 40) так характеризує це видання: "У збірнику публікуються статті визначних радянських учених, де розглядається антимаרקсистська, антисоціалістична суть ідеології й політики маоїзму в цілому і наступників Мао зокрема, її антирадянське спрямовання, а також питання зовнішньополітичної стратегії теперішнього пекінського проводу". Термін гегемонізм позичений з арсеналу пекінських полемістів, де він означає політику Москви. Тепер його повертають проти його творців.

■ У популярному американському ілюстрованому журналі "Пентгавз", Нью-Йорк (1979, 11) з'явилося велике інтерв'ю з Едвардом Кузнецовим, нещодавно виміняним разом з чотирьома членами руху опору в СРСР (В. Мороз, о. Г. Вінс, М. Димшіц, А. Гінзбург) за двох радянських шпигунів. Кузнецов інформував про переслідування органами влади, перебіг судів, життя в таборах та про події перед і після його виїзду з СРСР. Інтерв'ю провадив К. Карпел, який на кінець спитав, чи Кузнецов має ще щось на думці для читачів журналу — членів КГБ: "Я ніколи не ховав своїх поглядів від них. Я хочу їм сказати, що в них на руках кров мільйонів, за що вони мусять нести відповідальність. Так як спеціальні трибунали судили воєнних злочинців-нацистів — так само треба судити цих бандитів. Вони знищили багато більше людей, ніж гітлерівські вбивці. У них було [на це] більше часу".

■ Публікація "Who" (Маніля, від 29 вересня 1979 р.) вмістила розгляд проблеми алкоголізму в СРСР (автор — Д. Квімлат), яку вже довго обмірковують, як відомо зі сторінок радянської преси, урядові чинники тієї країни. Автор дав короткий перегляд поширення алкоголізму в СРСР, і поставивши запит, чому сам уряд не обмежить продажу алкогольних напоїв, відповідає, що громадяни на це просто не дозволять. Він пояснює, що хоч на п'яну поведінку в СРСР є слово "некультурність" — але, радянський уряд заплющує очі на цю "некультурність", намагаючися заімпонувати іншим своєю культурою — відкриваючи культурні центри в закордонних столицях, щоб "тубільці" могли скористатися з російського способу життя, — чи включно з алкоголізмом?

Про цю проблему написав також Борис Вайль на сторінках інформаційного бюлетеня американської профспілки ЕйЕфЕл-СіаЙО (AFL-CIO, 1979, 10) Він посилається на Гр. Померанца, який у своїх працях говорить про "алкогольну цивілізацію" Радянського Союзу. Вайль навів заходи, уживані урядом для побороювання алкоголізму: станції витверезіння (для жінок і чоловіків), спеціальні табори для хронічно хворих (на терміни до двох років), "наркологічні відділи" при лікарнях, обмеження часу продажу, заборона продажу алкоголю (близько заводів і фабрик, на місцях праці на далекій півночі при розвідці нафти й газу). Автор переконаний, що система зазнала б надто великих утрат, коли б ужито серйозних заходів проти алкоголізму (200 мрд карбованців прибутку 1972 р. — за Р. Медведевим): "Якби перестали гнати алкоголь і продукувати вино — радянська економія завалилася б... Аल्коголізм у СРСР став народною трагедією".

■ Французька газета "Монд" від 23/24 вересня м. р. вмістила вістку про звернення адвоката Р. Бадінте до голови президії УРСР, в якому вимагається відкликання кари смерти трьом в'язням, засудженим

Донецьким судом 23 серпня 1978 р. Присуд Г. Сетіяшвілі, Р. Аджіяшвілі і Є. Міхалашвілі за вчинення "економічних злочинів" затвердив Найвищий суд України ще при кінці липня.

■

Організація Міжнародна Амнестія (МА) (Лондон) апелювала до Л. Брежнєва в відкритому листі, домагаючися звільнити всіх в'язнів сумління в СРСР та припинити зловживання психіатрією для політичних цілей СРСР ("Нью-Йорк таймс" від 10 жовтня м. р., пресове повідомлення МА в Австрії від 3 грудня).

13 листопада в газеті "Гардієн" (Лондон) А. Зінгер звітувала про рішення Світової асоціації психіатрів "розглянути справи російських інакодумців, які перебувають у психіатричних лікарнях через політичні переконання". Новообраний голова асоціації канадець Жан-Ів Госселен заявив, що першою на порядку розгляду комітету стоїть справа ув'язненого Йосипа Терелі, якого, скільки відомо, безперервно піддають "лікуванню" наркотиками.

Ще раніше, 4 вересня м. р. МА оприлюднила звіт свого представника на сесіях під-комітету ООН в Женеві в справі зловживання психіатрією, в якому мова про 100 документованих випадків, які влада СРСР систематично відкидала.

■

Роман Солчаник репортує про частину сьомої сесії Комітету людських прав при ООН, що проходила в Женеві в вересні м. р. ("The New Leader", США, від 24 вересня). Відповідаючи на запитання представників західніх країн, репрезентант УРСР Ю. Кочубей твердив, що недавно "прийнята" країною нова конституція "на практиці обороняє і гарантує виконання всіх постанов договору" (з 1966 р., про цивільні і політичні права). Відповідь Кочубея на запитання про право відокремлення України від СРСР базувалася на тому, що хоч Україна має таке право, але це питання ніколи не вирішало, бо федеративна держава СРСР досягла великих успіхів у розв'язанні всіх проблем, особливо економічних. Автор статті протиставив цій відповіді відому справу Левка Лук'яненка. Далі Кочубей проголосив націоналістів коляборантами Гітлера й твердив, що український народ націоналістів вважає чужими; що на Україні немає ніякого гноблення, бо "революція" 1917 р. знищила клясові антагонізми; що неконтрольоване користування поштою і телефоном є гарантоване і непорушне; що існує праця для кожного (відповідь на закид, що обвинувачення в "паразитизмі" використовується проти інакодумців); що батькам дозволено давати дітям релігійне виховання; що еміграцію і подорожі на Захід обмежується тільки в випадках загрози державній безпеці; що кожний громадянин може вільно висловлювати свої думки.

Ю. М.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

ПРО КНИЖКУ ІВАНА МАЙСТРЕНКА

Вельмишановний Пане Редакторе!

Користаючись з нагоди посередництва американського науковця українського походження, хочу передати Шановній редакції таке:

У 1979 році до Польщі дійшли перші примірники книжки Івана Майстренка "Национальная политика КПСС в ее историческом развитии", "Сучасність", 1978. Вона викликала зацікавлення у різно-рідних середовищах: наукових, у колах офіційної і неофіційної (яка себе не виявляє) опозиції. У деяких колах на її тему сталася виміна думок. Незалежно від різних поглядів про політичне минуле автора і його теперішні світоглядні позиції, дискусанти погодилися, що автор зумів спокійно і речево доказати, що сучасне становище неросійських народів в СРСР немає нічого спільного з принципами національної рівності чи свободи як у щоденній практиці, так і проповідуваний державній ідеології.

Відтворюючи еволюцію, якою та панівна в СРСР ідеологія прийшла до брутального російського шовінізму — автор шукає її коріння і причин у деяких думках і концепціях, закорінених у більшовицькій ідеології.

Праця Івана Майстренка це цінне видання, зокрема для лівих середовищ Західної Європи, які ледве позбуваються ілюзій щодо характеру "соціалізму" в СРСР. Тому добре було б, коли б ця книжка вийшла однією з широко відомих мов Західної Європи.

Варшав'янин, науковий працівник

Варшава, листопад 1979 р.

Лист дійшов до редакції через посередництво одного науковця американського континенту, що відвідав Польщу. Автор листа висловив бажання не розкривати його прізвища.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Василь Барка*: Майбутній антихристичник.
- 7 *Віра Вовк*: Якби я була павою...; Жебрачка.
- 11 *Богдан Бойчук*: Коротка розмова телефоном.
- 17 *Борис Олександрів*: Поезії.
- 22 *Юрій Лаврінченко*: Монолог Сквороди.

ТЕАТР І МУЗИКА

- 40 *Василь Витвицький*: По сторінках київської "Музики".

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 48 *Мирослав Прокоп*: Про Воркуту, голод та проблеми самооборони народу.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 57 *Анатоль Камінський*: Між тоталітаризмом і демократією, між еволюцією і революцією (Яким "клином"?; Який імперіялізм та яка еволюція — і чи тільки еволюція?).
- 69 Інтерв'ю з Миколою Будуляком-Шаригіном (Вступ *Богдана Нагайла*).

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 87 *Ю. Ш.*: Полеміка про Шардена. Чи не про Шардена? Чи не полеміка?
- 91 *Юрій Соловій*: Культура, шило, мішок і груші.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 93 *Петро Григоренко*: Привіт і доповідь на з'їзді Братства кол. воєнів 1-ої Української дивізії УНА.
- 99 *Степан Андруник*: Канадська національна оборона.
- 102 Заява Комітету єврейсько-української співпраці.

ЖИТТЯ В НЬЮ-ЙОРКУ

- 104 *Аркадія Оленська-Петришин*: З виставок осіннього сезону.
- 107 *Дзвінка Орловська*: Мед, жир, повесть у музеї.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

- 110 *Ів. М-ко*: Національне питання в СРСР сьогодні.
- 113 *Борис Олександрів*: З приводу "Зібраних творів" Б. Кравцева, т. 1.
- 120 *Юрій Майвський*: На нашій не своїй землі.
- 121 *Ю. М.*: З життя українців у світі.
- 124 *Ю. М.*: З міжнародної хроніки.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 127 *Варшав'янин*: Про книжку Івана Майстренка.

Адреси наших представників

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito "Renacimiento" Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико-британія:</i>	Mr. S. Wasylo 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Канада:</i>	Nina Ilnytskyj 254 West 31st St. 15th Floor New York, N. Y. 10001
<i>США:</i>	G. Lopatynski 254 West 31st St. 15th Floor New York, N. Y. 10001
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop alte Landstrasse 22 8803 Rüschiikon
<i>Швеція:</i>	Kurylo Harbar Box 1062 141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
місячника "СУЧАСНІСТЬ"

на 1980 рік

одно число: річно:

Австралія	2.75	26. — дол.
Австралія	40.—	400. — шил.
Англія	1.10	11. — фун.
Аргентина	1.500. —	15.000. — пез.
Бельгія	100. —	1.000. — б. фр.
Бразилія	10. —	100. — н. круз.
Венесуеля	3.25	30. — ам. дол.
Голляндія	6.—	60. — гул.
Ізраїль	10. —	100. — із. ф.
Канада	3.25	30. — ам. дол.
Німеччина	5.—	50. — н. м.
США	3.25	30. — ам. дол.
Франція	12.—	120. — ф. фр.
Швайцарія	5.—	50. — ш. фр.
Швеція	12.—	120. — к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 14. — ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреса для влат: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Hirschbergstr. 1, 8000 München 19

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

Євген Сверстюк

ВИБРАНЕ

Мюнхен, 1979, 275 стор. Упорядкування і передмова Івана Кошелівця. Обкладинка Ліди Палій.

До збірки увійшли 14 літературних есеїв автора, його останнє слово на суді в 1973 році та розповідь про нього Раїси Роснянської.

Репресований у Радянському Союзі, Євген Сверстюк найкраще відомий на Заході зі свого твору «Собор у риштованні».

Ціна: 10.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висипати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Hirschbergstr. 1
8000 München 19
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA